

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 10-08-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 27-02-2020

Çeviri / Translation

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 176 – 212.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 176 – 212.

19. YÜZYIL BOYUNCA ÇİN BÖLGESİNDEKİ TÜRKİSTAN'IN DURUMU: SOSYOEKONOMİK BİR ÇALIŞMA¹

K. B. WARİKOO

(ÇEV. Utku IŞIK²)

Özet

Çin bölgesinde yaşayan Türk toplulukları, 19. yüzyılda bölgedeki güç dengelerinin değişmesine bağlı olarak birçok siyasi çekişme ve isyana tanık olmuş; bu politik istikrarsızlık sürecinde Çin idaresi altında kendilerine has geleneksel yaşam tarzıyla diğer topluluklardan ayrılmışlardır. Bu çalışma 19. yüzyılda Çin bölgesinde yaşayan Türklerin tanık olduğu siyasi olayları, tarımsal üretimini, sanayisini, ticaret modellerini, vergi sistemini, parçalanmış sosyal yapısını, din algılarını, konut tiplerini, ceza uygulamalarını, eğitim sistemlerini, başlık parası geleneğini, toplumsal ve cinsel istismar olgusunu, yeme-içme alışkanlıkları ve uyuşturucu kullanımını konu edinmiş, bu uygulamalar hakkında dönemin gezginleri ve özel görevli kişilerince tutulan raporlar ve yazılan eserler temelinde açıklamalar yapılmıştır. Bu çalışmada ayrıca Çin bölgesinde yaşayan Türk toplulukları ayrı ayrı ele alınmış, yaşadıkları dönemde hangi özellikleriyle tanındıklarına değinilmiştir. Özellikle Uygurlar bu yüzyılda diğer Türk topluluklarında gerek coğrafi olarak kopuk olmaları gerekse ayrıştırıcı Çin politikaları sebebiyle Çin idaresi altında milli bir şura kavuşamamış, kendilerini ilgilendiren önemli sosyal olaylar ve siyasi uygulamalar karşısında tepkilerini ortaya koyamamıştı. Yiyecek ve içeceklerin seyrek nüfusa fazla gelmesi, rekabet eksikliği gibi sebeplerden dolayı Türk toplulukları ülkedeki eğitim ve sağlık standartları, tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi konusunda kayıtsızdı.. Eğlence ve ibadetle ilgilenen halk, sosyal açıdan durgun bir görünüm sergilemişti.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Çin, sosyoekonomik, kültür.

CHINESE TURKESTAN DURING THE NINETEENTH CENTURY: A SOCIO-ECONOMIC STUDY

Abstract

Turkic people in Chinese Turkestan witnessed many political debates and rebellions according to balance of power changed consistently in nineteenth century. During these political instability, they seem to had different

¹K. B. Warikoo (1985) Chinese Turkestan During the Nineteenth Century: A Socio-Economic Study, Central Asian Survey, 4:3, 75-114, DOI: 10.1080/02634938508400513.

²Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı doktora öğrencisi, Email: utkuisik@windowslive.com

specialities with specific way of life under Chinese regime. This paper discussed about political issues which was witnessed by Turkic people, their agricultural production, industry, trade patterns, tax system, fragmented social structure, sense of religion, dwellings, punishment practices, educational system, dowry custom, social abuses, sexual promiscuity, food and drinking habits, use of narcotics. Lots of information about these subjects is given using books and reports of some travellers and emissary persons. In this paper, Turkic tribes in Chinese Turkestan is individually analysed and how was they known in their era is mentioned. Especially Uyghurs hadn't national conscience because of being disconnected from other Turkic tribes and Chinese policies. They also could not react about any social and political issues about them. Because of sparse population, abundance of food and drinks, lack of competition; Turkic people were unconcerned with education and health standards, agriculture, industry and development of commerce. People were interested in worship and entertainment seemed stagnant and unchangeable in terms of social progress.

Key Words: Turkestan, China, socio-economic, culture.

Giriş

Bugün Sincan olarak adlandırılan ve kuzeydoğusunda Moğolistan, güneybatısında Sovyet Orta Asya cumhuriyetleri, güneyinde Tibet, doğusunda tamamen Çin'le komşu olan Çin bölgesindeki Türkistan, Asya'nın kalbinde bulunmaktadır. Çok geniş bir alana yayılan ve toplam Çin nüfusunun altıda biri kadar insanın yaşadığı bu bölge, Çin'in en büyük bölgesidir. Bölgenin Çin ile ilişkisi iki bin yıldan daha da eskiye dayansa da krallığın bu bölgedeki hakimiyeti aralıklı olarak beş yüz yıldan daha az bir döneme karşılık gelmektedir (Lattimore:1962:184). İslam'ın 10. yüzyılda Satuk Buğra Han (MS 944-1037) (Bellew,1923:16-20) aracılığıyla yayılmasından önce bölgedeki popüler din Budizm'di. 13. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın Moğol orduları Türkistan'ı işgal ettikten sonra bölge; Cengiz Han'ın oğullarından birine, Çağatay'a devredilen bu krallığın bir parçası haline geldi (Bellew,1923:36). Moğol Mughal kağanlarının arasında uzun süre devam eden rekabet ve çekişme 17. yüzyılda Kaşgar'da Hidayatullah Afak kontrol altında bir Hoca tarikat sınıfının güç kazanmasına yol açmıştı (Bellew, 1875:26)³. Afak'ın ölümünden sonra Hocalar da kendi aralarında ihtilafa düşmüş, düşman iki gruba bölünmüşlerdi⁴ (Toru, 1978:68). Bu durum Mançu (Ching) hanedanının yönetiminde 1750'lerin sonlarında⁵ (Tikhvinsky, 1983:43-45) Kaşgar'da Çin kontrolünün artmasına yol açmıştır. Bundan sonra 19. yüzyılın başlarına kadarki Çin hakimiyeti döneminde genellikle benzer kargaşalara rastlanmamıştır.

Son yüzyılın başlarında Çin bölgesindeki Türkistan birbiriyle bağıntılı olarak barış ve istikrar sergiledi. Ancak bu barış ortamı kısa sürede bozuldu ve yerini Çin otoritesini altüst eden Hoca isyanlarına ve kargaşaya bıraktı. Kısa süreli zafer döneminde Cihangir, Yusuf, Katta Töre, Veli Han Tora gibi Hoca liderleri; Çinli askerlerin, sivillerin ve hatta masum

³Birçok insan tarafından Harat Afak olarak tanınan Hidayatullah, 15. yüzyılda Kaşgar'da yaşamış bilge bir kelimci olan Hoca Mahtûm-ul-Azim'in soyundan gelen Hocaların din sınıfına liderlik etmişti. Mahtûm-ul-Azim kendisini peygamber soyundan geldiğini iddia ettiği için, Hocalar kısa sürede yüksek mevkilere ulaştılar ve birçok imtiyaza sahip oldular. Hocalar Mughal Hanların yönetimi altında çeşitli resmi makamları elinde bulundurduğu için ülkenin gidişatında doğrudan bir etki gücüne sahipti. Bu yöneticiler ayrışmaya başladığında veya zafiyet gösterdiğinde Budist Kalmukların da yardımı sayesinde otoriteyi onlardan almaktaydı.

⁴Bu gruplar Ak Tagluklar (beyaz takkeli Müslümanlar) ve Kara Tagluklar (kara takkeli Müslümanlar) olarak adlandırılmaktaydı.

⁵Cungarya'nın 1757'de işgal edildiği düşünüldüğünde, Kaşgar bölgesindeki Çin işgali 1759'da tamamlandı.

yerlilerin öldürdükleri bir süreci başlattılar. Çin desteklerinin ulaşmasıyla tüm başkaldırı izlerinin kökü kazındı. Dolayısıyla yerel ekonomi, özellikle küçük ev sanayi ve ticaret sert bir gerileme yaşadı. Çin'in; komşusu olan ve bu kağanlıkta yaşayan Hoca sürgünlerini kısıtlama sözü üzerine her yıl belli miktarda yardım⁶ (Bellew, 1923:76; Kuropatkin, 1882: 137; Kuznetzov, 1962: 271-284) ve ticari imtiyazlar edinmiş olan Hokand hanlarına karşı uyguladığı yatıştırma ve taviz verme politikası; Hoca Buzarg ve onun yardımcısı Yakup Bey'in Çin'e 1860'larda başarılı bir saldırıya geçmesine engel olamadı. Bu kez Çin'in kafası, Şensi ve Kansu'daki Müslüman isyancılarla ve buraya Kaşgar'daki imparatorluk otoritesini kurtarmak için herhangi bir direnç sağlama ve destek gönderme konusuyla oldukça meşguldü. Yine de bölge 1878'de Çin'in tam hakimiyetiyle tekrar geri alındı. 1884'te Çin bölgesindeki Türkistan, Çin'e bağlı düzenli bir yönetim yapısına bürünmüş ve Sincan ismini almıştır⁷ (Lattimore, 1950:50) Çin'in yönetiminde bu bölge artık Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak bilinmektedir.

19. yüzyıl birçok açıdan Çin bölgesindeki Türkistan'ın tarihinde kayda değer bir dönemdi. Ülke birkaç hükümet değişikliğine ve art arda ortaya çıkan isyanlara tanık oldu. Kaşgarlılar Veli Han Tora'nın kısa saltanatı boyunca vahşet dolu zulümlere maruz kaldı. Onlar aynı zamanda Yakup Bey'in sert yönetimi altında yeniden canlanan İslami kökten dinciliği ve onun dikkatsiz ve gevşek halefleri döneminde bu anlayışın temizlendiğini gördüler. Bu dönem farklı etnik kökenden Mançu azınlığınca ve yerel derebeylerce uygulanan sömürgeci ve istismarcı yöntemlere sahne oldu ve aynı zamanda Çin yönetim yapısındaki zaafı ortaya çıkardı. Bu zaafı Hokand Hanlığı'yla ortaya koyulan ilişkilerle daha belirgin bir hal aldı. Kaşgar ile Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki dış ticarete egemen olmak ve onlar vasıtasıyla Rus mallarını kontrol etmenin yanı sıra Hokand hanları, Çin bölgesindeki Türkistan hakkındaki politik hırslarını beslemeye devam etti. Bu hırslarına ulaşmak için Hoca isyanlarını teşvik etti. Buna rağmen Hokand Hanlığı'nın Rusya'ya katılmasıyla bu tehdit ortadan kalkmış oldu. Ancak Tsarist Rusya'sının Çin bölgesindeki Türkistan'ın sınırlarına dayanması, bölgeyi Anglo-Rus çekişmesinin merkezi haline getirdi. Britanyalı Rus karşıtları, Rusya'nın Kaşgar'daki ve Kaşgar'dan Hindistan'a kadar uzanan bölgedeki avantajından endişeliydi. Çünkü Kaşgar'dan Hindistan'a kadarki bölgede Britanya Hindistan'ı ve Orta Asya'daki Rus İmparatorluğu arasında kendisine yakın bir Çin

⁶ Çin'in ülkeyi tekrar işgal ettiği dönemde son Hoca hükümdarı Burhaddin'in oğullarından biri hariç hepsi öldü. Hayatta kalan tek oğul, Sarımsak olarak tanınan Sadat Ali, komşu Hokand Hanlığından sığınma talep etmiştir. Onun varisleri, din kardeşleri Hokan'dan materyal ve insan sayısı bakımından yardım alarak Kaşgar bölgesinde Çin'e karşı çıkan ayaklanmanın öncülüğünü etmiştir. Çin, 1813 yılında 3660 İngiliz sterlini değerinde 200 yambuyla Hocaları hedeflerine ulaşımda destekleyen Hokand hükümdarlarına rüşvet önermeye başladı.

⁷ 18 Kasım 1884'te imparatorluk bildirisinin yayımlanmasıyla Çin bölgesindeki Türkistan'ın statüsü tam anlamıyla bir vilayete yükseldi ve bölge sözlük anlamı "yeni idare" olan Sincan (Hsin Chiang) adını almıştır.

Türkistan'ını garantiye almak için tam kapsamlı bir Britanya sistemi burada oturtulmuştu. Britanyalılar 1865'ten 1877'ye kadar Çin bölgesindeki Türkistan'da bağımsız olarak hüküm süren Yakup Bey'in desteğini almaya çalıştılar ve onunla dostane bir ittifak sürdürdüler. Bu amaçla Keşmir ve Ladak üzerinden ilerleyen Hindistan ve Kaşgar arasındaki ticari ilişkiler bu bölgede genişletilmiş politik etkilerle desteklenmişti. Ancak Yakup Bey, Rusya ve Britanya'yla eşit mesafede bir dostluk geliştirmek isteyince Britanya'nın Çin bölgesindeki Türkistan'a ait iç ve dış ticaret piyasasına egemen olma planları başarısız oldu. Bununla beraber Çin'in bölgeyi tekrar işgal etmesi sonucu Hindistan ve Çin bölgesindeki Türkistan arası ticaret sekteye uğramadı. Aslında Britanyalılar Rus tehdidine karşı koymaları için yerel Çin makamlarına "dostça" tavsiyelerde bulunma konusundaki her türlü fırsatı değerlendirdi.

Rusya'daki Tsarist hükümetiyle Britanya Hindistanı hükümeti arasında yaşanan ve Çin bölgesindeki Türkistan'a tarihsel, coğrafi, politik ve askeri bilgileri elde etmek için gönderilen sayısız misyoner heyeti hususundaki şiddetli mücadele, bize o dönemin genel sosyo-ekonomik koşullarını kavramamız açısından olanak sağlamaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında daha çok değişken koşullar ve istikrarsız politik iklim dolayısıyla yabancı turistlerin eksikliği gözlenmektedir. Aynı yüzyılın ikinci yarısı ise Çin bölgesindeki Türkistan'da artan keşif çalışmalarıyla sonuçlanan Anglo-Rus aktivitelerindeki alışılmadık bir yükselişe tanık olmuştur. Bu konuda Mir İzzet Ulak (1812), Ahmad Şah Nakşibendi (1852), Captain Valikhanoff (1859), Robert B. Shaw (1868-69), Thomas Douglas Forsyth (1870- 1873), Colonel A.N. Kuropatkin (1876), Ney Elias (1879, 1880, 1885-86), A.D. Carey (1885), F.E. Younghusband (1887, 1889-90), Henry Lansdell (1888), the Earl of Dunmore (1892), Sven Hedin (1893-94) ve H.H.P. Deasy (1896-98) dikkate değer ifadeler kullanmışlardır. Hepsi de Çin bölgesindeki Türkistan'da duyduklarını, gördüklerini ve tanık olduklarını anlatan görgü tanıklarının açıklamalarından yola çıkmış ve bölge hakkındaki bilgilere katkıda bulunmuşlardır. Keşif çalışmalarında bulunan yabancılar her ne kadar bölgeye ve oranın diline yabancı olsalar da gözlemleri ile ülkenin genel topografyası, insanı, giyim kuşama, gelenekleri, dili, yeme içme alışkanlıkları, tarım, sanayi ve ticareti, yönetim biçimi, vergi yöntemleri, yolsuzluğu da kapsayan toplumsal ayıplama kuralları uyumsuzluk göstermemiştir. Bu çalışmada gezi günlükleri, yukarıda bahsedilen yabancılar, arşiv materyalleri gibi çağdaş kaynaklar ve diğer ikinci kaynaklar; 19. Yüzyıl boyunca Çin bölgesindeki Türkistan sosyo-ekonomik yaşamının çeşitli boyutlarını göstermek üzere kullanılmıştır.

EKONOMİK KOŞULLAR

Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan insanların ekonomik faaliyetleri bölgenin coğrafik özelliklerine dayalı olarak kalıplaşmış bir hal almıştır. Altın Dağ, Kunlun Dağları, Karakurum, Pamirler, Tanrı Dağı, Aladağ ve Altay Dağları aslında bölgeyi çevrelemiş durumdadır. Doğuda Büyük Taklamakan Çölü, bölgeyi Çin ana karasından ayırmaktadır. Ancak bölgenin, komşularıyla -Hindistan, Afganistan ve Rus Orta Asyası'yla- giriştiği ticari ilişkiler, sıradağlar üzerindeki sayısız geçitle engelsizce devam etti. Kısır ve mahrum orman yaşamına rağmen, bu dağlar genellikle çöllerden oluşan ülkelere yaşam götürün birçok nehrin ve derenin kaynağıydı. Kaşgar Havzası'nın içinde Aksu Derya, Kaşgar Derya, Yarkent Derya ve Hotan Derya; büyük Tarım Nehri'ni⁸ oluşturacak şekilde birleşti. Tarım Havzası'nın ismi, Çin bölgesindeki Türkistan'ın güney bölümünden türetilmişti. Benzer şekilde kuzey ya da Cungarya Havzası, Manas ve Urungu nehirlerinden beslenmekteydi (Tregar: 1966) Bu nehirler ve dereler boyunca vaha yerleşimleri ortaya çıktı ve bunlar insanların tüm yemek ve giyim ihtiyaçlarını karşıladılar. Suyun olduğu yerde yaşam vardı. Su bağlantısının kesildiği bölgede kısır çöller tekrar baş göstermekteydi. Bu vahalar bir ipin üzerindeki boncuklar gibiydi, çöl kumlarıyla birbirlerinden ayrılmakta ve kervan güzergahlarıyla birbirine bağlanmaktaydı.

Bu bereketli, yeşil vahalarla vahaları çevreleyen kısır çöller arasındaki çarpıcı karşıtlıktan başka Çin bölgesindeki Türkistan çok daha fazla fizyografik özelliğe sahipti. Tarım Havzası deniz seviyesinden 900 metreyle 1200 metre arasında bir yükseltide (Tregar, 1966), Turfan Çöküntü Havzası ise onun kuzeydoğusuna doğru deniz seviyesinde 45 metre aşağıda (Tregar, 1966) bulunmaktaydı. Bu çöküntü havzası hiçbir nehir tarafından sulanmamış ve hiçbir yağmur tarafından bereketli hale getirilmemiş durumdaydı. Oradaki insanlar arazileri sulamak için yapay yeraltı sulama kanallarını (*karız*) hayata geçirmek zorundaydı. Yine de Cungarya Havzası yıllık yaklaşık 10 inçlik bir yağış alması yönüyle Tarım Havzası'nın yılda ortalama 4 inçlik yağış aldığı göz önüne alınıp karşılaştırma yapıldığında bir avantaja sahipti (Shabad, 1972:309). Bu etmen kırsal göçebeliğin Tarım Havzası'ndaki ağırlıklı yerleşik yaşama karşı gelişme sağlamasına olanak tanıdı. Çin bölgesindeki Türkistan yağmur yerine dağ yamaçlarından akan dereler sayesinde sağlanan sulama kaynaklarıyla bağımsız bir özellik göstermekteydi. Yazların kavurucu sıcakları da diğer etkilere sahipti. Hindistan'daki

⁸ Su hacmi ve derinlik yönünden Ceyhun ve Seyhun Nehri'nin -Rus bölgesindeki Türkistan'da kalmaktadır- çok gerisinde kalan Tarım Irmağı kendisini Taklamakan Çölü'ndeki sığ Lob Nur Irmağı'na dökmektedir.

insanlar yağmurda zarar görmekten kurtulamayan basit toprak evlerde yaşamayı seçmekte ve kısa mesafelerde bile yürümekten ziyade eşek ve katır kullanmaktaydılar.

Çin bölgesindeki Türkistan'a ait kaynaklara göre, sadece yerleşik hayata geçmiş vaha bölgeleri kereste, besin ve yaşayanların diğer ihtiyaçlarını karşılayan zengin ve bereketli bitki örtüsüne sahiptiler. Bu vahaları çevreleyen çöllere *tamarisk*⁹ ve *toograk*¹⁰ (Forsyth, 1875:75) adı verilen ağaçlar dışında genellikle çoraktı. Kavak ve söğüt ağaçları nehir yatağı boyunca bolca yetişmekteydi. Lop Nur çevresinde çokça yetişen ve yerel olarak *tocaçika* olarak adlandırılan bitki, yöre halkı tarafından kıyafet yapımında kullanılmaktaydı (Forsyth, 1975:52). Sığır, Tibet öküzü, keçi ve koyun göçebeler tarafından güdülürken yerleşikler deve, at, eşek, kuş, ördek, güvercin gibi hayvanları evcilleştirmektedirler. Katır ve eşekler yalnızca insan ve materyallerin taşınması işine yaramamakta aynı zamanda malların -az sayıda da olsa- Ladak ve Keşmir'e ihraç edilmesinde de kullanılmaktaydı.

Çin bölgesindeki Türkistan'da dağ toprakları, nehir yatakları ve çöl kumlarının altında gizli bulunan ve zengin bir mineral serveti olan Hotan'ın altın tozu ve yeşim taşı, 19. Yüzyıl boyunca Çin ve Hoca yöneticileri tarafından büyük oranda belirlenemedi¹¹ ve keşfedilemedi. Diğer yandan kömür ve demir, yerlilerin aşırı derecedeki ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli miktarlarda çıkarıldı. Tepelerin eteklerinde fazla miktarda bulunan alçıtaşı duvarları sıvamak için kullanıldı. Kızıl'da bulunan demir fırınları Yakup Bey zamanında Shaw (1868-69) ve Forsyth (1873) tarafından çalışır durumda görülmüştü. Ülkenin insanları ocaklarını yakmak için yerli kömür, ev aletleri yapmak içinse yine yerli demirleri kullandılar. Benzer şekilde Hotan'daki altın madenleri ve yeşim taşı ocakları sayısız işçi ve esnaf için bir geçim kaynağı olmasının yanında ülke için de önemli ölçüde bir gelir kapısına¹² dönüştü. 19. yüzyılda ülkede yürütülen her türlü maden operasyonu bakır, kurşun ve altın madeniyle ilgili işlere teşvik etmek amacıyla Çin yöneticileri tarafından açığa kavuşturulmuştur. Kaşgar'daki Çin nüfusunun büyük ölçüde kıyıma uğramasıyla sonuçlanan Çin hakimiyetinin Yakup Bey tarafından yok edilmesinin ardından yeşim taşı ocakları üzerinde çalışan zanaatkarların öldürülmesi ve yurt dışına kaçmasıyla Hotan'daki yeşim taşı ocakları işlevsiz hale geldi. Taşı kesen ve parlatan yetenekli zanaatkarların yokluğu, Yakup Bey döneminde bu endüstrinin zayıflamasına sebep oldu. Üstelik halkın maden teknikleri hakkındaki genel cahilliği, sahip oldukları maden kaynaklarını kullanmalarının da önüne geçti.

⁹ Uzun ve çeşitli *tamarisk* kökleri topraktan yakıt olarak kullanılmak için çıkarılmıştır.

¹⁰ *Tōgrak* daha sonra ilaçlarda ve maya olarak pişirmede kullanılacak bir tür sakız üretmekteydi

¹¹ Forsyth'e 1873'teki Kaşgar görevinde eşlik eden Dr. Stoliczka ülkedeki mineral zenginliği hakkında genel bir inceleme yapmıştır.

¹² Yeşim taşı ağırlıklı olarak Çin'e ihraç edildiği için, 19. yüzyılın sonlarına doğru bile altın tozu Yarkent-Leh güzergahında Keşmir'e ihraç edilen esas madde olmuştur.

TARIM YAPISI

Çöllerle kaplı ülke yeterince yağış alamadığından böylesine kuru bir iklimde düzenli sulama yapılmadan bir bitki örtüsüne sahip olmak mümkün değildi. Sarıkol, Yarkent, Kaşgar, Hotan, Yenihisar, Uş, Turfan, Aksu, Kuçar, Kurla, Kirya, Karaşehir gibi suyun bulunduğu tüm yerleşik vahalarda arazi alabildiğine ekilip biçildi. Yerli halk besin olarak balık ve kamışı tercih ettiği için Lop Nur Nehri'nin etrafındaki bataklık alanda tarım mümkün olmamıştır. Ülkenin başlıca tarımsal kaynakları buğday, arpa, mısır, akdarı, pirinç, pamuk¹³, keten, yonca, kenevir, afyon ve sebzelerdi. Kenevir üretimi çok büyük ölçüde esrar (*çaras*) ticaretinin merkezi durumunda olan Yarkent, Kağılık ve Yenihisar'a ait vahalarda yapıldı. Büyük miktarlarda uyuşturucu madde Leh-Yarkent yolu üzerinden Keşmir'e ihraç edilmekteydi. Çin bölgesindeki Türkistan'dan Keşmir'e yapılan ortalama yıllık esrar ihracatı 111.000 ile 148.000 kg. arası değişmekteydi.¹⁴

Ülkede meyve o kadar bol yetiştirilmekteydi ki halkın ihtiyacını karşılamakta ancak ülke dışındaki marketlerde satılabilecek ihtiyaç fazlası mallar¹⁵ iyi bir yönetimin ve iletişim rahatlığının olamamasından ötürü artık oalrak kalmaktaydı. Çin bölgesindeki Türkistan'da farklı vahalarda yetişen meyveler arasında elma, kayısı, şeftali, erik, kiraz, nar, karpuz, armut, nektar, incir, ceviz, dut, ayva ve üzüm sayılabilir. O zamanki gözlemcilerin çoğu bu meyvelerin lezzetine övgüler yağdırmıştır. Birçoğu orada yaşayan insanların rüzgardan yere düşen meyveleri fark etmediklerini (The Earl of Dunmore: 1893:272) – ki bu meyveler başka ülkelerde iyi bir fiyata satılabilirdi- gördüklerinde şaşırmıştır. Türk beslenme kültürünün bir parçası olmanın yanı sıra Uygurlar boş vakitlerinin her anında bahçe meyvelerinin tadını çıkarmaktaydılar.

Besin maddelerinin ucuzlaması nüfusun azlığı sayesinde kolaylaşsa da sadece halk tabakasının genel memnuniyetini garantilemekle kalmamakta aynı zamanda fazladan arazi istemelerini de engellemekteydi¹⁶ (Hsieh, 1973:194). Suyla çalışan ve pirinçleri ayırmaya yarayan ufalayıcı değirmen, öküzler tarafından sürülen yağ değirmeni gibi aletler zamana göre en iyi aletlerdi. Böylece tarım, bu vahalarda tarım etkinlikleri hala yağışa bağlı olan Hindistan gibi komşu ülkelere göre daha istikrarlıydı. İnsanlar aynı zamanda ipekböcekçiliği, halıcılık, keçecilik gibi tamamlayıcı işlerle de uğraşmaktaydılar.

¹³ Hem hammadde pazarlayan hem de sanayileşmiş ülkelerdeki pamuk Rus bölgesindeki Türkistan'a büyük miktarlarda ihraç edilmekteydi.

¹⁴ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

¹⁵ Sadece üzüm ve kuru üzüm komşu ülkelere ihraç edilmekteydi.

¹⁶ Bir 20. yüzyıl yazarı, Sincan'daki 153.000 kilometrekare kadarlık boş arazinin, çevredeki dağlardan, dağ buzullarından, ırmaklardan ve derelerden su toplanmak suretiyle tarım arazisine dönüştürüldüğünü hesaplamıştı.

Su kıtlığı; düzenli bir *Mirab* -su işlerine bakan amirlik- şubesinin ve şahsi meskenlere, farklı şehirlere su dağıtımını düzenleyecek su desteği biriminin kurulmasını zorunlu hale getirdi. Bu, köylüleri *Mirab*'lara tarlaları sulama konusunda bağımlı hale getirdi. Toprak sahipleri ve köylüler arasındaki ilişki o dönemki gözlemcilerin çok fazla dikkatini çekmese de yerel ruhbanlar, soylular ve bürokratların kendi ihtiyaçlarını karşılamak için köylüleri sömüren bir sınıf haline geldiklerini söylemekte sakınca yoktur. Eğer *Mirab* gibi bir memur, parası ödenene kadar suyu elinde tutabilirse¹⁷ (Deasy:1901:286), ihtiyaç sahibi köylülerden kendi diğer kişisel gereksinimlerini karşılamalarını isteyebildiği gibi şahsına ait topraklarını sürmelerini de talep edebilirdi. Lattimore, Çinli bir 18. yüzyıl yazarından (Sung Yin) yaptığı bir alıntıda feodal Beylerin feodalite topraklarını sürmekle sorumlu olan kölelerin (çakarlar) meskenleri üzerinde hak kullandığını nakletmiştir. Açıklamalarına göre beyler, İslami bir ilke olan *Mavat*'ı kullanarak köleler tarafından kazılmış kanallardan değerli ve kıt su konusunda da haklarını kullanmaktaydılar (Lattimore: 1950:164). Bir Japon yazar da Mançu liderlerinin yerli bey memurlarını nakit para yerine devlet topraklarını hibe ederek desteklediklerini vurgulamıştır (Toru: 1978:67). Çin yöneticileri de bu memurlara görevleri süresince tarlalarını ekip biçmeleri için köle tahsis ettiler (Toru: 1978). Tahsis edilen tarlaların genişliği ve kölelerin sayısı memurun mertebesine göre değişmekteydi (Toru: 1978). Bir Rus bilim insanı da bu haksız uygulamaların yaygınlığına tanık olmuştur (Kuznetsov, 1962). Bu uygulamanın boyutu ve niteliği hakkında gezi günlüklerinde hiçbir kesin bilgi olamamasına rağmen köylülerden devlet binaları, yol ve kanal yapımında kullanılmak üzere iktidardakiler tarafından zorla alınan kölelerin durumu hakkında bilgi sahibiyiz. Doğal olarak ülkedeki hiç kimse yöneten sınıfın çalışan yığınlarından faydalanma özgürlüğüne sahip olduğu bir dönemde bu uygulamaya karşı gelmeye cesaret edemedi. Benzer şekilde proje başarıya ulaşırsa ortaya çıkan su miktarını elinde tutma hakkına sahip olan feodal beyin maddi desteği olmaksızın önemsiz bir köylünün masraflı ve riskli bir iş olan *karız* inşa etmesi mümkün değildi. Projenin gerçekleşmesi durumunda feodal bey ayrıca çıkan suyu köylülere de satabilecekti.

Genel anlamıyla, Tarım Havzası'ndaki insanlar ekilebilir arazinin yoğun bir şekilde kullanılması için olumsuz doğal koşullarda acımasızca çalıştırılmaktaydı. Yine de Cungarya bölgesinde dağların eteklerinde birlikte yaşayan Müslüman Kırgızlar¹⁸ (Younghusband,

¹⁷ Örneğin, Tazgun Beyi ülkelerine su akışını sağlmasına karşılık Maralbaşı bölgesindeki Tarım ve Yupugay vahalarından yıllık bin tenge kadar bir meblağ tahsil etmekteydi. Yerli halk onun rüşvet almasına mani olunca yaklaşık iki yıl boyunca ihtiyaç duydukları suyu kesmişti. Halkın Kaşgar'daki Taotai'ye beyin bu keyfi ve gaddarca davranışını şikayet etmeleri de sonuç vermemiştir.

¹⁸ Uş Turfan bölgesinin Kırgız sakinleri haşhaş gibi iyi hasılat getiren ihracata elverişli tarım ürünlerini yetiştirmeyi tercih etmekteydiler.

1904:133; Lansdell, 1893:404) ve Budist Kalmuklar¹⁹ (Carey, 1885:17) tarımı kendi yaşam biçimleri olan hayvancılıktan sonra ikincil bir uğraşı olarak görmekteydiler. Dahası onlar Uygurları tarlalarını sürmeleri için kiralamakta ve eğer varsa tarlalarındaki otları ve diğer işleri halletmek için isteksiz davranmaktaydılar.

SANAYİ

Küçük ev sanayisi Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan insanların bir diğer önemli uğraşısıydı. Ülkenin temel ürünleri pamuk, ipek kumaş, halı, yün namdalar, deri malları, yeşim taşı, kağıt, çömlek gibi ürünlerdi. Yerel olarak *ham* denilen kalın pamuk elbiseler örmek, tarımla uğraşanlar da dahil olmak üzere halk arasında yaygındı. Bu üretim aynı zamanda Yakup Bey'in döneminde de devam etti. *Ham* üretimi yerli ihtiyacı karşılamının yanında Badeşan, Hokand ve Rus bölgesindeki Türkistan'a kayda değer boyutlarda ihraç edilmekteydi. İpek sanayisi Çin yönetimi altında Yakup Bey'inkine oranla daha fazla yaygınlaştı. Yakup Bey Müslümanlara saf ipekten kumaş kullanmayı men eden şeriatı sert bir biçimde uygulamaya koyduğu için ipek ve pamuk karışımı *maşroo* denilen bir elbise bol miktarda üretildi. Dahası yalnızca beyler ve yüksek tabakadan kişilerin gücü bu pahalı ipek ürünlerini almaya yetmekteydi. Bu durumun aksine, Çinli memurlar ve insanlar bu ipekten elbiseleri almaya hazır müşterilerdi ve bu müşteriler Çin bölgesindeki Türkistan'da ipek üretimini harekete geçirmekteydi. Güncel bir görüşe göre, ipek ürün talepleri en az on kez Yakup Bey döneminde reddedildi (Forsyth, 1875:33). Ham ipek daha çok Hokand, Andican, Rusya ve Keşmir'de işlenmekteydi. Hotan'ın ipek halıları ünlendi ve altın ve gümüş tellerin bu halıları dokumakta kullanıldığı Çin bölgesinin tamamında büyük miktarlarda talep edildi. Hotan Vahası halı, ipek malları, yeşim taşı malları ve kağıt üretimiyle sivrilirken Yarkent ve Aksu deri üretiminin merkezi olarak ortaya çıkmışlardı. Yün keçeler Sarıkol, Çira ve hatta Kırgız göçebeleri tarafından üretilmekteydi. Üstelik Keşmir'deki *putto* adı verilen elbiselere benzeyen ve *galım* adı verilen basit yün elbiseler, Sarıkol'daki dağlık bölgelerde bulunan tüm evlerde örülmekteydi (Forsyth, 1875:56; Earl of Dunmore, 1893:38). Benzer şekilde Lop Nur halkı *luf* adı verilen kaba ama sağlam elbise kumaşını *toca çiga* adındaki o bölgede yetişen bitkiden üretmekteydiler (Forsyth: 1875:52; Carey, 1885:9). Bu madde aynı zamanda Lop Nur halkını sinek ve tatarcıklardan koruması anlamında da faydalıydı (Carey 1885).

19. yüzyıl boyunca Çin bölgesindeki Türkistan'da genel itibarıyla küçük ev sanayisi modelinden ortaya çıkan üretim, bölgede bulunan ucuz hammaddelere bağımlı bir biçimde

¹⁹ Bir Britanyalı gezgin, Kalmukların tarlaları kanallar vasıtasıyla sularken atlarından inmediklerini aksine atları üstünde uzun sopalarla kanallarda delik açtıklarını görünce hayretler içerisinde kalmıştır.

gelişti. Pamuk ve ipek dokuma sanayisi orada yetişen pamuk ve dut yaprakları sayesinde gelişti. Benzer şekilde halı ve namda yapımı aynı zamanda deri endüstrisi de yerel olarak bolca bulunan koyun yününe, kürke ve sığır derisine bağlıydı. Sonuç olarak insanlar kendi yaşadıkları alanlarda yalnızca ihtiyaçlarını karşılamadılar aynı zamanda işledikleri ürünleri haftalık pazar zamanlarında şehirlere satarak ülkenin refahına da katkıda bulundular. Bununla birlikte Hotan, Çin bölgesindeki Türkistan'da bulunan tüm vahalar arasında üretim anlamında ülkenin en önde gelen şehriydi.

TİCARET MODELLERİ

Yerli ekonomi tam anlamıyla kendi kendine yeter seviyedeydi. Buna karşın insanlar ticaret yapmak için biraz üretim fazlası bırakmaktaydı. Yiyecek ve meyve ticareti genellikle yerel pazarda satışa çıkarken *ham*, yün keçe, halı, ipek, deri ürünleri, saf yün, *çaras*, altın ve gümüş kendisine başka pazarlarda yer bulmaktaydı. Alışverişte takas usulü ağırlıktaydı. Çin'le yapılan dış ticaret ele alındığında altın, yeşim taşı, ipek, büyükbaş hayvan gibi mallar; ipek malları, porselen, kurşun ve uçkun bitkisi karşılığında Çin'le takas edilmekteydi. Çin bölgesindeki Türkistan'la Rusya arasındaki ticaret Hokand üzerinden, Hindistan arasındaki ticaretse Keşmir üzerinden uzun zamandır yürütülmekteydi. Bununla birlikte, coğrafi yakınlıktan dolayı Rus ve Andicanlı tüccarlar bu bölgeye kolayca ulaşabilirken durum Hintliler için hiç de aynı değildi. Taşkent'ten Hokand'a giden yol at arabasıyla gitmek için rahat ve çift yönlüydü. Hokand'dan Kaşgar yalnızca 12 gün sürmekte ve yalnızca aşılması gereken tek bir zor yol bölgesi bulunmaktaydı (Forsyth, 1870:24). Diğer yandan Hintli tüccarlar için yola Pencap'tan başladıkları takdirde Yarkent'e varmaları 2 ay almaktaydı (Forsyth, 1870). Srinagar'dan başlayarak yüksek rakımlı Karakurum Sıradağları eşliğinde yaklaşık 720 km boyunca yürümek zorundaydılar. Bu rota gidiş geliş yalnızca yılın belli bir dönemi açıktı. Rus tüccarlar mallarını Kaşgar'a at arabalarıyla taşırken, Hintli tüccarlar mallarının Çin bölgesindeki Türkistan'a ulaşabilmesi için atların ve katırların eline mahkumdular. Ancak tüm bu zorluklara rağmen Çin bölgesindeki Türkistan ve Hindistan arasında Leh-Yarkent hattında canlı bir ticaret faaliyeti vardı. Rusya'ya ihraç edilen mallar arasında ham pamuk, ham yün, ham ipek, *ham*, *maşroo*, halı ve keçe, deri ürünleri, altın ve şap bulunmaktaydı. Benzer şekilde basma kumaş, elbise, sim, demir ve demir ürünleri, şeker, boya, kibrit, yapıştırıcı, tütün Rusya'dan ithal edilmekteydi (Kuropatkin, 1882:35) Hindistan ve Çin bölgesindeki Türkistan arasındaki ticaret ilişkisine bakarsak Hintli tüccarlar satmak üzere pamuk elbiseler, tülbent, basma kumaş, baharatlar, kadife kumaş, kimhab kumaş, çay, çivitotu, Arapça kitaplar, şeker, cephan, tütün ve parça kumaş

getirirken karşılığında altın, gümüş, ham ipek, şal yünü, at, halı, namda ve *çaras* gibi ürünler almaktaydılar.

19. yüzyıl boyunca Rusya ve Sincan bölgesi arasındaki ticaret Hindistan ve Sincan arasındakine göre birkaç kat daha fazlaydı. Coğrafi yakınlığın keyfini süren Rus tüccarlar Çin bölgesindeki Türkistan'a iki tarafın karara bağladığı sayısız ticari anlaşma ve sözleşmelerle ayrıcalıklı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Çin-Rus ticaretini yönetmek için hiçbir düzenlemenin yapılmayışı, yerel Mançu yöneticileri tarafından uygulanan gelişigüzel vergilendirmeler ve onların Rus ve Orta Asyalı karavanlarla gerçekleştirdiği ticaretteki tekelciliği; Rusya ve Sincan bölgesi arasındaki ticareti zorlaştırmıştır. Bu dönem Rusya'nın büyük bir ticari hamle yapmış olan Tarbagatay ve Gulca'nın bulunduğu Cungarya Havzası'nda tüm ticaretinin yoğunlaştığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. 1840-1851 arasındaki 12 yıl boyunca (Gulca Anlaşması'ndan önce) Rusya'nın Sincan'a toplam ihracatı 2.255.900 ruble iken Sincan'dan ithalatı yaklaşık 3.168.300 ruble kadardı (Sladkovsky, 1981:182). Takaslı ticarete gümrük vergisinin belli bölgelerde sıfıra indirildiği ve Rusya'nın Gulca'da konsolosluk kurmasını sağlayan Gulca Mutabakatı'yla (Aitchison, 1909:296) Rusya ve Sincan arasındaki karayolu ticareti düzenlenmekle kalmadı aynı zamanda sıkı bir ilişkiye kavuştu²⁰. Sonuç olarak, 1850'de sadece 742.000 ruble olan iş hacmi 1854'te 2.253.500'e ani bir yükseliş yaşadı (Sladkovsky, 1981:230). 1851 Gulca Mutabakatı, Rus tüccarların Kaşgar Havzası'nı idare etmesini önlemesine rağmen Kasım 1860'ta imzalanan Pekin Anlaşması, Kaşgar'da Rusya'ya gümrüksüz ticaret hakkı tanıdı. Çin'in kuzeybatısındaki Müslüman isyanları ve sonrasında Yakup Bey'in Kaşgar bölgesini ele geçirmesi sebebiyle Pekin Mutabakatı, Rus ticaretini Çin bölgesindeki Türkistan'da genişletmek konusunda pek bir sonuç vermedi.

İngilizler Yakup Bey'in yönetimde sağlam bir şekilde durduğunu görünce, Hint ticaretinin Doğu Türkistan'da genişletilmesiyle ilgili çalışmalar planlandı. Britanya, Hint Hükümetince sonuca bağlanan anlaşma²¹ sonucu Jammu ve Keşmir lideri Maharaja Ranbir Singh Doğu Türkistan ve Hindistan arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerde kendi bölgesinden geçen mallar üzerindeki tüm ulaşım vergilerini yürürlükten kaldırdı. Bu anlaşmada öngörülen Britanya Yüksek Komiseri'nin Leh'e atanması tüccarlar arasındaki küçük tartışmaları giderdi aynı zamanda ticaret düzenlemelerini güçlendirdi. Böylece ticaret camiası oldukça

²⁰ Gulca Ticari Anlaşması; Sincan Valisi, Tarbagatay Askeri Valisi ve Rus hükümeti adına Colonel Kovalevsky tarafından 25 Temmuz 1851'de imzalanmıştır.

²¹ Bu anlaşma 2 Nisan 1870 tarihinde Thomas Douglas Forsyth tarafından Britanya Hint hükümeti adına müzakere edilmiş ve uygulamaya konmuştur.

rahatladı. Kaşgar bölgesinde hüküm süren Yakup Bey'le bir ticaret anlaşması yapılmasıyla Britanyalılar 1874'te Kaşgar bölgesindeki büyük siyasi ve ticari kazanımlarına güvence sağlamıştır²² (Alder, 1963:52-53). Britanya Hint Hükümeti'nce alınan tüm bu önlemler Çin bölgesindeki Türkistan'la ortaya çıkan Hint ticaret hacminin artmasına katkı sağladıysa da 1874'te imzalanan anlaşmadaki Britanyalı temsilcinin Kaşgar'a atanması hükmü Yakup Bey zamanında bile hayata geçirilemedi. Doğu Türkistan'ın Hindistan'a yıllık ihracatı genel itibarıyla ithalatına denk düşmekteydi. 1873'te Hindistan'a gerçekleşen ihracat 330.690 rupiye kadar sürekli artmaktaydı²³. Ertesi yıl Hindistan ihracatı, Britanya menşeli Orta Asya Ticaret Şirketi'nin devreye girmesiyle yüksek bir nokta olan 802.563 rupiye ulaştı. Bu şirket yalnızca tek başına Kaşgar bölgesine 310.000 rupi değerinde ihracat yaptı²⁴. Doğu Türkistan zengin ve müreffeh bir ülke olmadığı için buraya yapılan ihracattaki sıra dışı artış piyasada aniden doluluk yarattı; hatta öyle ki bu durum, ülkeye yapılan Hint ihracatını 1877'de 400.000 rupi seviyesinin altına düşürdü²⁵. Kaşgar'da iş konularındaki sorunlar ve Kaşgar halkının yabancı mallara erişiminin mümkün olmayışı, bu sonucu doğuran en önemli etmenlerdi. Yine de 19. yüzyılın sonunda Hindistan'ın Doğu Türkistan'a ihracatı, Kaşgarlıların Rus Orta Asyası'na gerçekleştirdikleri hammadde ihracatından elde ettikleri kazanç sayesinde yüksek bir seviyeye ulaştı. 1895-96 yıllarında Kaşgar'a yapılan Hint ithalatı 1.508.074 rupiyken Avrupa'dan ithal edilen işlenmiş mallar bunun üçte biri kadardı²⁶. Artan ithalata karşılık Hindistan'a yapılan Kaşgar ihracatı oldukça geride kalmaktaydı. Aradaki fark Rus rublesi, altın veya öbür dövizlerle kapatılmaktaydı.

Ruslar; Nisan 1872'de Baron Koulbar'ın yönetimindeki güçlü elçilik, Türkistan Rus Genel Valisi General Kaufmann tarafından Yakup Bey'in mahkemesine sevk edildikten sonra Kaşgar bölgesindeki serbest ticaret tekliflerine Yakup Bey'den onay almayı garantilemişti²⁷ (Alder, 1963:323). Artık Rus malları Kaşgar'a en fazla %2.5 kadar bir vergiyle girebilecekti. İşlenmiş Rus malları, Yakup Bey döneminin sonuna dek Çin Bölgesindeki Türkistan'da hakimiyet sağladı. Rus tüccarlar Hintli tüccarlarla karşılaştırıldığında birçok açıdan avantajlıydı. Hokand'dan Kaşgar'a giden güzergahta serbest bir şekilde dolaşmalarını engelleyen büyük fiziksel dezavantajları yoktu. Yakup Bey'in egemenliği, onun hemşerileri

²² Bu anlaşma 2 Şubat 1874'te Forsyth ve Syed Mohammad Han Tora (Yakup Bey'i temsilen) tarafından imzalanmıştır. Lord Northbrook, Hindistan Kral Naibi anlaşmayı imzalamaya 13 Nisan 1874'te hazır olduğu düşünülürse, Yakup Bey tarafının bu önemli onayı gerçekleşmedi.

²³ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

²⁴ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

²⁵ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

²⁶ *Ladakh Trade Reports* (1867-1899) (in National Archives Of India).

²⁷ Kaşgar Bölgesi hükümdarı Yakup Bey 8 Haziran 1872'de Yenihisar'da bu ticari anlaşmayı imzalamıştır.

olan Andican ve Hokandlı tüccarların Kaşgar'a girişini kolaylaştırdı. Bu tüccarlar Kaşgar zevkini ve ihtiyaçlarını bildikleri için Kaşgar'ı orada en çok sevilen ürünlerle donattılar. Kaşgarlılar, Rus yapımı pamuk ve basma kumaşları Hindistan'dan getirilmiş olanlara tercih etmekteydiler (Kuropatkin, 1882:35). Bu duruma aynı zamanda bir Britanyalı gezgin olan Robert Shaw da tanık olmuştu. 1868 yılında Kaşgar'daki mağazaların Rus kumaşlarıyla dolup taşıdığını görmüştü (Shaw, 1871:330). Diğer taraftan Hintli tüccarlar demir, pirinç eşyalar ve günlük kullanıma ait diğerleri gibi ağır malları uzun ve tehlikeli dağlık ticaret güzergahlarından geçirmeyi göze alamadılar.

İki taraf arasındaki ticareti keskin bir gerilemeye uğratan ve Gulca sorunundan ortaya çıkan Çin-Rus diplomatik krizi; 1881'de iki ülke arasında St. Petersburg Anlaşması'nın imzalanmasıyla çözülmüş oldu. Bu anlaşmanın sonucunda Rusya, İli bölgesini Çin'e geri verdi ve bunun karşılığında İli, Tarbagatay, Urumçi, Kaşgar ve Tanrı Dağları'nın kuzey ve güney yamaçlarında bulunan diğer bölgelerde gümrüksüz ticaret hakkını garantiledi. Dolayısıyla Çin-Rus karayolu ticaretinin Sincan'daki yıllık iş hacmi de değişti. 1893 yılında Rusya, Çin bölgesindeki Türkistan'a 3.036.400 rublelik bir ihracat yaparken buradan genellikle hammadde olmak üzere 2.792.200 rublelik bir ithalat yapmıştır (Sladkovsky, 1981:230). Bu 19. yüzyıl boyunca dengenin, Çin bölgesindeki Türkistan'a ihracatı ithalatına göre daha az olan ve aradaki farkı Rus gümüşü ve altınıyla tahsil eden Rusya lehine döndüğü ilk örnektir. Sincan'ın dış ticaretindeki çeşitli eğilim ve kalıplar incelendiğinde; bu ticaretin yerel politik şartlardan ve Çin, Rusya ve Britanya hükümetleri arasındaki politik bağlardan direkt olarak etkilendiğini görülmektedir. Yün, pamuk, ipek, post ve deri, esrar, altın tozu ve Çin gümüşü gibi hammaddeler açısından yeterli kaynaklara sahip olması sayesinde Çin bölgesindeki Türkistan; Rusya, Britanya ve Hindistan'ın işlenmiş ürünlerini satın almaktaydı. Bununla birlikte, 19. yüzyıl sonunda ülkenin yabancı malları alma kapasitesi ihracatının fazlalığından dolayı genişledi. Böylesi bir ticari ilişkinin bir sonucu olarak yerel ipek ve pamuk dokumacılığına dayalı üretim gelişmedi ve bölge yabancı ürünlere bağımlı hale geldi. Rus ipek ve pamuk tüccarlarının ve imalatçılarının gerçekleştirdiği teşebbüs, üstün teknik bilgileri sağlayarak ipek ve pamuk dokumacılığına dayalı üretimin gelişmesine katkı sağlamıştır. Normalde kısıtlı ancak sürekli taleplerle ayakta duran halı ve uyuşturucu üretimi; 19. yüzyılda özellikle Rus Orta Asyası'na yapılan artan miktarda ihracattan sonra gelişim göstermişti. Hammaddelerin sürekli artan maliyetlerine rağmen halk, evlerinde kendi ihtiyaçlarını karşılamaya ve emeklerinden kazandıkları yetersiz kazancı sürdürmeye yarayan pamuk ve yün dokuma alışkanlıklarını terk etmediler.

VERGİ TAHSİLATI

19. yüzyıl boyunca sayısız dolaylı vergiye ek, esas ve direkt olarak insanlardan zorla alınan vergiler *haraç*, *tanabi* ve *zekat* olarak adlandırılmaktaydı. Haraç, yani toprak vergisi, topraktan elde edilen gelirin onda birine denk düşmekte (Forsyth, 1875:102; Kuropatkin, 1882:43; Toru, 1978:69), ve çiftçilerden Yakup Bey ve Çin yönetimi süresince İslami kurallar dahilinde alınmaktaydı. Devlet arazisini işleyen kiracı konumundaki çiftçiler ürettiklerinin yarısını vergi olarak ödemekle yükümlüydü (Toru, 1978). Bağ ve bahçe üretimi farklı oranlarda vergiye tabi tutulurken toprak üretiminin onda birlik vergisi yalnızca tahıl ürünlerinden alınıyordu (Forsyth, 1875:52). Vergilerin değerlendirilmesi; vergileri hem kendi ilgi alanlarına (çünkü devletten vergi toplamak için bir maaş almıyorlardı) hem de kendi çalışanları ve devlet hazinesine göre düzenleyen vergi toplayıcılarının yetkisindeydi²⁸. Dolayısıyla köylüler üretimlerinin onda birlik gerçek vergisinden fazlasını ödemekteydi. Zengin çiftçiler biraz bürokratlarla ilişkilerinden biraz da gelir memurlarına rüşvet verme imkanlarından dolayı daha az vergi ödemekteydi. Hazineyi besleme konusunda bu en ağır yüke dayanmaya çalışanlar; vergi toplayıcılarını, beyleri ve Mançu memurlarını besleyen fakir kalabalıklardı. Üstelik mısır ve diğer ürünleri bu yöneticilere yaygın pazar fiyatından daha ucuza satmakla yükümlüydüler (Lansdell, 1893:246).

Tanabi, mısır ve diğer tahıl ve sebzelerin üretildiği ölçülmüş araziden alınan vergiydi. Her bir *tanab*²⁹ (Forsyth, 1875:103) ayrı şekilde değerlendirilmekte ve birden yirmi *tengaya* kadar çeşitlenmekteydi (Forsyth, 1875:505; Lansdell, 1893:247)³⁰. Bu; Saguçi Toru tarafından belirlenen ve “safran, üzüm ve ham pamuk gibi özel tarım ürünleri”nden toplanan çok çeşitli ve karmaşık vergi türü olmalıydı (Toru, 1978).

Zekat vergisi ticaret ve hayvancılıktan kazanılan paranın kırkta biri kadardı (Forsyth, 1875:103; Kuropatkin, 1882:66). Zekatın yıllık olarak nakit veya besi hayvanı şeklinde alındığı göz önünde bulundurulduğunda tüm malların incelendiği vergi dairesinde değer oranına uygun olarak alınmaktaydı (Forsyth, 1875:103; Earl of Dunmore, 1893:260)³¹ Bu vergi Çin’in bölgeyi tekrar işgalinden kısa süre sonra büyük boyutlara ulaştı. Bir görgü

²⁸ Kaşgar bölgesini 1873’te kendi başına gezen Forsyth olağan onda bir yerine onda üçlük bir haraç ödemeleri istenen Yenihisar’daki belli vaha yerleşimlerine ilişkin hükümet emirlerine şahit olmuştur.

²⁹ *Tanab*, yaklaşık 47 yarıllık bir uzunluk ölçüsüdür.

³⁰ Kızıl Üy bölgesinde, 7 tengalık ve 10 pulluk bir *tanabi* vergisi, pamuk, kavun veya kuru ot taşıyan arazinin her *tanabi* için zorla toplanmaktaydı. Meyve yetişen arazinin her bir *tanabi* içinse 14 tengalık ve 10 pulluk bir vergi toplanmaktaydı. Toplam tütün üretiminin beşte birlik vergisi bulunmaktaydı. Ancak bölgeyi 1888’de ziyaret eden Lansdell, Çin’in aynı Yakup Bey’in yaptığı gibi kavundan ve yoksul çiftçilerin küçük bahçe ürünlerinden vergi almadığını öğrenmiştir.

³¹ Satılık tüm mallar, vergi tahsildarlarının incelemesi için gümrük dairesine götürülmekteydi. Memurlar görevi aldıktan sonra, çeşitli malların üzerine kırmızı bir mühür basmakta, at ve eşekleriyle kırmızı ve sıcak bir demirle işaretlemekteydi. Bu uygulama ürünün yasal olarak satılabileceği anlamına gelmekteydi.

tanığının beyanına göre malın satışında uygulanan vergi, satış fiyatının yirmide biri (Earl of Dunmore: 1893) kadardı ve bu vergi satıcı tarafından besi hayvanları dışında hemen her türlü malda ve müşteriler tarafından ödenmek zorundaydı (Earl of Dunmore: 1893). Konu hakkındaki Çin kaynaklarına ulaşan Japon bir araştırmacı, Çin'in Sincan'da ithal edilmiş olan ticari mallarda ve büyükbaş hayvanlarda otuzda bir, elbise ve sığır derilerinde onda bir oranında vergi yükümlülüğü getirdi (Toru, 1978). Japon araştırmacının Çin'in her ne kadar aslen 19. yüzyılda Çin'deki gidişatla çelişse de uluslararası ticareti desteklediği (Toru, 1978) sonucuna ulaşmıştır.

Bölgedeki zayıf otoritesinden dolayı Çin, Sincan bölgesinin serbest ticarete açılması konusundaki baskılara dayanmakta zorlandı. Afyon Savaşları'ndaki yenilgi ve daha sonra St. Petersburg (1881) olarak değişecek olan Livadya Anlaşması, Çin'in bu dönemde Britanya ve Rus baskısına karşı ne kadar kırılğan olduğunu gözler önüne sermektedir. 1832 yılı kadar erken bir zamanda Çin yöneticileri, Hokandlı tüccarların Kaşgar bölgesinde vergisiz ticaret yapmasına (Kuznetsov, 1962) razı oldu. Bunu biraz da Hokand hakanını ülkeden kaçan isyancı Hocaları zapt etmeye ikna etmek için yaptı. Kısa zaman sonra Çin benzer imtiyazları Buhara, Keşmir ve Badeşanlı tüccarlara da uygulanacak şekilde genişletti. Görünüşte "iyi kalplilik" (Kuznetsov, 1962) gibi sergilense de bu, diğer Asya halklarından Hokand Hanlığı korkusunu gizlemek içindi.

Tüm bu vergilerin dışında insanlar; kişi başına alınan vergiler, emlak vergisi (Toru, 1978) arazi satış vergisi, eşya vergisi, savaş giderlerini karşılamak için uygulanan vergi, çeşitli devlet işlerinde zorunlu olarak emek harcanması, büyükelçiliklerin, askeri birliklerin, devlet konukları ve personelinin kullanımı için hayvan, yiyecek, hayvan yemi ve yakıt sağlamak gibi sayısız taleple karşılaşmaya mecburdu³² Yakup Bey de Sarıkol Şiilerine başka bir vergiyi yüklemişti. Aralarında gerçekleşen düğünlerde gelinin babası ve damat sırayla iki *tilla* ve bir *tillalık* vergi ödemek zorundaydı (Forsyth, 1875:57; Earl of Dunmore 1893:241). Bu vergi, Kaşgar'daki diğer Müslümanlara uygulanan bir *tengalık* vergiden çok daha fazlaydı. Bu vergi yine de Çinli hükümet tarafından uygulanmadı. Bu taleplerin gerçekleşmesi sırasında yerel bürokrasi sistematik bir zorlamayla meşguldü. Durum Britanyalı bir gezgin olan H.H.P. Deasy tarafından uygun biçimde şöyle özetlenmiştir: "Belli bir miktar, ödenmesi gereken tutar olarak her bir bölgenin Çov Kuan'ına bildirildi. Ancak bu tutar halka açıkça bildirilmediği için halk hiçbir şekilde ödemesi gereken tutarları

³² O zamanların Sincan Valisi Yang Tseng-hsin; Mançu hükümdarları tarafından Wula denen bu haraç aracılığıyla memurlar ve gezginlerden yemek, konaklama ve nakil araçlarına el koyan gaspı bitirmek için birkaç girişimde bulunmuştur.

ve kendilerinden talep edilenleri takip edemezler. Ambanlar, beyleri bu tutarların yönetmelik tutarından daha fazlasına yükseltmeleri için yönlendirmekteydi. Alacaklı olan beyler kendi çıkarlarını gözetirler ve Çov Kuan'dan istenen ücretten daha fazlasını elde edebilmek için mevcut tahsil işini yapan *Başileri* görevlendirir.” (Deasy, 1901:332).

SOSYAL HAYAT: PARÇALANMIŞ SOSYAL YAPI

Farklı etnisite ve ırklardan grupların aynı bölgeye yerleşim yeri olan Çin bölgesindeki Türkistan'ın nüfus karakteri çeşitlik sergilemekteydi. Her bir etnik grup kendine ait alanında yerel bir çoğunluk oluşturmuş böylece şahsına ait özelliklerini koruyabilmişti. İsmaili tarikatı Sarıkol'daki dağlık bölgelerde; Müslüman Dolonlar Maralbaşı bucağında; Budist Kamuklar Karaşehir ve Cungarya'da; Müslüman Lopmanlar yoğunlukla Lop Nur Irmağı'nın çevresinde; Uygurlar çoğunluğu oluşturacak biçimde Tarım Havzası'nda; Mançular, Çinliler, Müslüman Dunganlar, Tarançiler ise asıl olarak Cungarya'da görülmektedir. Tarım Havzası'nın vahalarında yaşayan bu insanların her birinin kendilerini yaşadıkları ülkeyle değil şehirle tanımladıklarını söylemek yanlış olmaz. Tanrı Dağları'nın kuzeyinde bulunan Cungarya Havzası Mançu politikalarının bir sonucu olarak birbirinden çok da soyutlanmamış çeşitli halklardan oluşmaktaydı. 18. Yüzyılın ortalarında Cungarya'yı fethettikten sonra Mançu hükümdarları; Tarım Havzası'ndan Uygur çiftçilerin; Çinli sürgün ve suçluların; Mançu, Dungan ve Çinli tüccarların aynı zamanda bölgedeki Kalmuk göçebelerinin yanı sıra askerlerin iç içe geçmiş biçimde yerleşmesini teşvik etti. Lansdell'in deyişiyle Cungarya “ırkların, dillerin ve dinlerin karman çorman olduğu bir yer” haline geldi (Lansdell, 1893: 169).

Sosyo-politik açıdan Lattimore'un “Sincan'da bir vatanla birlikte milli bir bilince sahip, kendi başına ayakta durabilen milletler yalnızca Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Moğollar ve İranlılardı.” (Lattimore, 1950:122) düşüncesine katılmak durumundayız. Gerçekten de onlar bu bölgede bazı kesin sınırları olan alanlarda yerel çoğunluğu meydana getirdi. Bu durum Çinlilerin, Mançuların, Özbeklerin ve Tatarların burada bölgesel kökenlerinin bulunmamasıyla zıtlık oluşturdu.

Dini açıdan bakıldığında Çin bölgesindeki Türkistan iki ana mezhebe ayrılmış durumdaydı: Müslümanlar ve Budistler. Ekonomik tabakalaşma açısından dört sınıf bulunmaktaydı: çiftçiler, hayvancılık ve ticaretle uğraşanlar, zanaatkarlar, siviller ve askerler. Yerleşim yapısı göz önünde bulundurulduğunda halk üç gruba ayrılabilirdi: Türk Uygurlar, Dolonlar, Lopmanlar ve Sarıkollulardan oluşmuş yerli nüfus; Kalmuk, Kazak ve Kırgız göçebeleri; Cungarya'daki Dungan, Tarançi, Çinli ve Mançu göçmelerle Tarım Havzası'nda bulunan

Yarkent, Kargalık, Kaşgar ve Hotan'daki Keşmirli, Şikarpurlu, Badehşanlı ve Andicanlı tüccarlar.

Uygurlar

Çoğunluğu yoğun biçimde Tarım Havzası'nda ve aynı zamanda Hami Kağanlığı ve Turfan'da yaşayan Uygurlar; ikincil iş olarak ticaret ve zanaatla uğraşsalar da asıl olarak çiftçiliğe bağlı yaşamaktaydı. Cungarya'ya ya da İli bölgesine yerleşmiş Uygurlar, "Tarañçiler" ve "çiftçiler" olarak tanınmaya başladı. Uyumlu yaşamları, eğlenceye ve gezmeye meraklarıyla bilinen Uygurlar ortak bir lider meydana getirmek için birleşemediler. Günümüze ait tüm beyanlar; Uygurların barışsever, çalışkan, medeni, saygılı ve kanaatkâr, giyimleri ve beslenmeleri için gerekli tüm ihtiyaçları yerel olarak üreten kişiler olarak yaşamış olduklarında hemfikirdir.

Dolonlar

Onlar özellikle Maralbaş ve Merket bölgesinde yaşayan sadık Müslümanlardı. Forsyth onları sürülecek arazileri olmayan, çoban olarak ya da Yarkent'teki pazarlara yakıt, tuz vb. malların nakliyesiyle uğraşarak yaşamaya zorlanan, toplumdan dışlanmış bir Tatar boyuna ait olarak tanımlamıştı (Forsyth, 1875:54). Tüm beyanlar onların diğer Uygurlardan daha cahil, ürkek ve ekonomik olarak zayıf olduklarını göstermektedir. Genellikle sözde İslam iddialarında bulunmalarına rağmen (Forsyth, 1875) Merket'te yaşayanlar, İslami bayramları daha "kıskanç" biçimde kutlamalarıyla bilinmekteydi (Hedin, 1898:478).

Lopmanlar

Lopmanlar Lop Nur Irmağı'nın bataklık bölgelerinde yaşayan Müslümanlardı. Irmakta ve ırmağın çevresinde hayvanları avlamakla ve balıkçılıkla uğraşmaktaydılar.

Kazaklar ve Kırgızlar

Bu göçebe gruplar İslami kurallara uyma konusunda daha rahat davransalar da Sünni Müslümanlardandı. *Akiy* denilen taşınabilir daire biçiminde keçe çadırlarda yaşamaktaydılar. Göç ederken kendilerini Kaşgar bölgesiyle sınırlandırmazlar böylece bir hükümdardan öbürüne tabi olurlardı³³ (Forsyth, 1875:58).

³³ Forsyth'e göre, Kakşallı Kırgızlar (Kaşgar sakinleridir) yaz aylarında hayvanlarını Narin ve Atbaşı'nın (Rus Orta Asyası'nda) yüksek kesimlerindeki otlaklarda otlatmaktaydı. Benzer şekilde Uş ve Andican Kırgızları, Hokand hanının tebaasına rağmen Alay ve Kızıl Art (Kaşgar bölgesinde) otlaklarını Kara Tag sıradağlarındaki Kırgızlarla (bunlar Kaşgarlıdır) paylaşmaktaydılar.

Müslüman Dunganlar

Çinli gelinler almış Tatar yerleşiklerinin soyundan olan Dunganlar, yoğun olarak Cungarya ve Kardeşir’de yaşamaktaydı (Shaw, 1871:35-36; Lattimore, 1962:141) Bundan dolayı Çince konuşup asıl olarak konak işletmeciliği, karavan ticareti ve askerlikle uğraşmaktaydılar.

Mançular

Yaklaşık olarak 18. yüzyılın ortalarında Cungarya’nın Çinli hükümdarlar tarafından zapt edilmesinden hemen sonra İli bölgesine yerleştiler. Ülkenin diğer kentlerinde yüksek makamları tutarak yönetici sınıfında yer aldılar.

Kalmuklar

Kaidelerine uymasalar da sözde birçoğu Budist’tir. Türk Uygurlardan köken, yüz biçimi, dil, din, görgü ve gelenek olarak farklıydılar. Çoğunlukla Cungarya ve Kardeşir’de (Tarım Havzası’nın içinde) yaşamaktaydılar. Yakup Bey birçok Kalmuk’u ok ve yayla donatarak kendi hizmetinde asker olarak görevlenmiştir (Shaw, 1871:34)

Sarıkollular

Bu grup Sarıkol’un dağlık bölgelerinde toplanmış haldeydi. Şii Müslümanlardandı ve Ağa Han’ın manevi liderliğinde İsmaili tarikatının müritleriydiler. Farsça bilmeleri yanında Şigni’ye yakın bir dil konuşmaktaydılar. Hemşerileri Kaşgarlılardan ziyade Vahan, Çitral ve Hunza’da yaşayan İsmaili tarikatı müritleriyle daha yakın ilişkileri vardı. Çin bölgesindeki Türkistan, birbirinden soyutlanmış birkaç sosyal parçaya bölünmüş durumdaydı. Her biri çöller tarafından birbirinden ayrılan sayısız vaha yerlisini birbirine bağlayan bir irtibatın olmayışı ve vahaların ekonomik olarak kendi kendilerine yetebilmeleri sosyal bir bölünme meydana getirdi. Bu da dolayısıyla milli bir bilincin ve yerli halk arasında politik bir birlikteliğin gelişmemesine sebep oldu. Nüfus seyrekliği de bu sonuçlara etki etti. Çin’in ve diğer yönetimlerin sömürgeci tutumu, yerli halk, bürokratlar ve geniş kitleler arasındaki bu çatlamayı daha da derinleştirdi. Ortak bir dine, dile ve tarihi kökene sahip olmalarına rağmen insanlar kendilerini Sarıkollu, Yarkentli, Dolonlar, Lopmanlar, Kaşgarlılar, Hotanlılar vb.³⁴ olarak tanımlamaktaydılar. Bunun sonucunda Uygurlar, yabancı egemenliğine karşı ortak bir lider yönetiminde birleşemediler.

³⁴ Çin bölgesindeki Türkistan’da yaşayan Müslümanların kendilerini etnik kimlik açısından “Uygur” olarak adlandırmaları ancak 1935’ten sonradır.

DİNE KARŞI ÖZGÜRLÜKÇÜ TUTUM

19. yüzyıl boyunca her ne kadar Budist Kalmuklar Cungarya'da, İsmaili tarikatı mensupları Sarikol'da yaşasalar da Müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktaydı. Budizm'in ülkede yaşamaya devam etmesi Budist rahiplerin takdirine bırakılmış durumdaydı. Çünkü yalnızca Budist rahipler kutsal kitaplarını okuyup yazabiliyordu.

Sarikollular İsmaili tarikatına bağlı Şii Müslümanlardandı ve genellikle Bombay'daki Ağa Han'a evlilik, kronik hastalıklara karşı şifa gibi konularda teklifler sunmaktaydı. Ağa Han temsilcilerini Sarikol'a bu teklifleri ve Bombay'a havale edilecek olan satış hasılatını toplamaya göndermekteydi. Bu İsmaili tarikatı üyeleri Şiilere göre daha açık görüşlü olarak tanınmaktaydı. Onlar tıpkı diğer Müslümanlar gibi Peygamber'in ilk üç varisine saygı göstermekte ve aynı zamanda muta nikahı yöntemini uygulamamaktaydılar (Earl of Dunmore, 1893:31-32).

Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan Müslümanlar, Kaşgar'daki Hocaların bağlı bulunduğu Nakşibendilik tarikatına intisap etmiş Sünnilerdi (Shaw, 1897:60). Hiçbir gezgin, onların komşu Orta Asya'daki Müslümanlardan daha hoşgörülü ve daha az fanatik olduğunu not almayı unutmamıştır. İslam'ın düsturları ve kaideleri konusunda gevşek ve dikkatsiz oldukları bilinmektedir. Belki de Budist geçmişlerinden dolayı ibadetlerinde İslami olmayan özellikler de görülmektedir. Kadınları pazarda rahatça ve göz önünde dolaşmaya çekinmezdi ve genellikle esnaf olarak çalışmaktaydılar. Kırgızların arasında yalnızca en yaşlı kişi ibadet edenlere düzenli bir biçimde bağışta bulunabilmekteydi (Hedin, 1898:478). Lansdell, bazı Kırgızların iç yağı bağışlarını Tokmen'de bir taş resminde görmüştür (Lansdell, 1893:121). Youngusband Muz Dağı'nın yakındaki Askoli'de Müslümanların Tanrı'ya bir öküz kurban ettiklerini görmüştür (Youngusband, 1904:176). Dağ koyunlarını ve geyiklere ait kemik ve boynuzları mabet ve camilerin kubbelerine ilginç biçimde yerleştirme gelenekleri, direklerde Tibet öküzü kuyruğu ve bayrakların dalgalanması 19. Yüzyılda Çin bölgesindeki Türkistan'a gelen tüm yabancılar tarafından not edilmiştir. Bu gelenek benzer şekilde Hindistan'ın dağlık kesiminde yaşayan Hintliler ve Budistler tarafından sırasıyla *Devis* ve *Shato* adlı süslenmiş mabetlerde de bulunmaktadır (Shaw, 1897:62; Stein, 1910:839)³⁵. Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan Müslümanlar; çölleri, Keşmir ve Ladak'taki sıradağları, Hindistan'ın sıcak ovalarını, zor deniz yolunu başarıyla geçerek Mekke'ye hacca gitmeyi

³⁵ Aurel Stein, Huien Tsiang gibi Çinli gezginlerin tamamlayıcı topografik bilgiler sunmasından sonra Çin bölgesindeki Türkistan'daki kazılar sırasında topladığı arkeolojik bilgilerle birçok Müslüman *Ziaratların* erken dönem Budist tapınaklarını ve bu tapınaklarda saklı, Çinli hacıların erken dönemdeki geleneklerine ait açık izler barından popüler yazıtlarını dikkate aldığı sonucuna ulaşmıştır.

çok sevmektedirler. Sayısız hacının bu tehlikeli yolculukta ölmesi, diğerlerini amaçlarından vazgeçirmemektedir. Yerli halk, Tih Çölü'ndeki vahalarda yoğunlaşan mabetlere akın etmektedir. Diğer mabetlere bağlı *vakıf* arazilerinin gelirleri ve hacıların bağışlarıyla beslenen ve varlığını sürdüren *Şeyh, İmam Mütevelli* ve diğer kölelerin düzenli kuruluşları ortaya çıktı.

Bu çalışma süresince Çin bölgesindeki Türkistan birkaç politik değişime tanık oldu. Yakup Bey ve Çin egemenliği sırasında İslami uygulamalardaki çeşitlilikle ilgili ayrıntılı örneklerle dinin durumuna ışık tutmak faydalı olacaktır. Çin'in bölgeye hakim tek güç olduğu dönemde dini uygulamaların yerine getirilmesi konusunda hiçbir müdahale yoktu. Diğer yandan uyuşturucu madde, alkol ve fuhuş evlerinin yaygınlaşmasıyla insanların ahlak standartlarında bir düşüş yaşandı. Ancak Yakup Bey döneminde şeriat sıkı bir biçimde dayatılmaktaydı. Kendi egemenliği boyunca camiler ve *medreseler* inşa ettirdi. Cumaları *mollalar* sokakta dolaşan isteksiz insanları camiye ve ibadet edenlere bağış yapmaya bile yönlendirmekteydi (Lansdell: 1893:217). Gazi (dini yargıç) sokakta yürürken bir erkek veya kadının türbansız veya örtünmeden gezip gezmediğini kontrol etmek için elinde deri bir kamçıyla dolaşmaktaydı (Shaw, 1871:466). Hintli tüccarlar da dahil olmak üzere Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan gayrimüslimler, iki kat vergi, türban giyme yasağı ve eyerli at kullanamama gibi bazı dezavantajlardan şikayetçiydi (Bellew, 1923: 245). Yaklaşık 40 bin Çinli sivil ve askerinin İslam'ı benimsemedikleri için Yakup Bey'in kılıcından geçtiği kaydedilmiştir (Shaw, 1871:468). Yakup Bey'in gazabı Sarıkol'un Şii kesimine de yöneldi. Onların birçoğu gemiyle özellikle Yarkent'e kaçtı. Üstelik onlardan diğer Müslümanlara göre daha fazla düğün vergisi alındı (Forsyth, 1875:57). Kısaca Yakup Bey, İslam'la ilgisiz ve kayıtsız diğer vatandaşlarını İslami yöntemlere ve ilkelere zorlamak için tüm gücünü kullanmayı denedi. Ancak onun ölümünden sonra Çin yönetimi eskisine göre daha da sıkı bir politika izlemeye başladı. Günümüzde tüm bölge, uzaktaki bir askeri mülkten ziyade Çin'in tam anlamıyla hüküm sürdüğü bir hale büründü. Çin kendi otoritesini dayatmakta ve Müslüman yerlilerden öç almaktadır. Birkaç cami -Posgam'da olduğu gibi- pansiyona ve askeri depoya çevrildi (Lansdell, 1893:138). Yakup Bey tarafından yaptırılan Hotan'daki Cuma Camisi, Hotanlıların ederi karşılayan 20 gümüş yambuluk ceza parasıyla böyle bir uygulamaya maruz kalmaktan kurtarıldı (Lansdell, 1893: 189).

Genel anlamda ülke daha çok İslam inancındaki kişilerde bulunan dini tutuculuktan uzaktı. Önemli resmi kurumları tıpkı ataları gibi ellerinde tutan Müslüman Hoca sınıfı inançlarının gereklerini gayretle takip etmekteydi. Sömürücü grup göz önüne alındığında Hoca sınıfı

genellikle halk tarafından hor görülmekteydi. Kafir Çin yönetimine karşı attıkları savaş naralarına rağmen çoğu Hoca başkaldırısı milli bir ayaklanmaya dönüşmedi. Kısa süreli egemenlik dönemlerinde Hocalar, Kaşgar'ı teokratik bir İslam devletine dönüştürdü, politika aynı zamanda Yakup Bey tarafından da takip edildi. Ancak kitleler üzerinde marjinal bir etki vardı. Özellikle kadınların örtünmeden gezindiği, ibadet edenlerin zamanında bağış alamadıkları kırsal kesimlerde bu daha çok görünmekteydi. Diğer yandan Çin yönetimi safiyane bir düşünceyle dini enstitüler vasıtasıyla bir müdahaleye başvurmadı. Gaziler, müftüler ve diğer din adamları şeriatı dayatmak için özgürlüğe sahip olmaya devam ettiler. Yerel halk bu görevlere atamaları yapma hakkını sürdürseler de fiili atamalar herhangi bir bahaneyle bir hükmü iptal edebilme yetkisine sahip olan Çin Bölge Memuru (*ambah*) tarafından yapılmaktaydı (Macarthey, 1909:15). Bu açıdan Müslüman hoca sınıfının politik rolü etkin bir biçimde sınırlandırılmıştı.

Konutlar

Çin bölgesindeki Türkistan'da konutların tasarımı, iklimin kuruluşu, yağış kıtlığı ve taş ve harç gibi yapı malzemelerinin az bulunması gibi çeşitli etmenlerden etkilenmiştir. 19. yüzyılda neredeyse tüm yabancı gezginler, herhangi bir mimari bir tasarım çeşidi şöyle dursun ülkede gösterişli bir yapının veya binanın bulunmamasından bahsetmiştir. Kasaba ve şehirleri “cansız” ve “tekdüze görünümlü” olarak yorumlamışlardır. Yerleşik bölge sakinleri kendilerini topraktan yapılmış küçük evlerde mutlu hissederken Kırgız ve Kalmuk göçebeleri *akois* ya da “beyaz çadır” (Younghusband, 1904: 119)³⁶ denen, bir yerden başka bir yere göçleri sırasında taşınabilen, daire biçiminde keçe çadırlarda yaşamaktaydı. Benzer biçimde Turfan gibi bölgelerde insanlar dışarıdaki kavurucu sıcaktan korunmak için yer altına kazdıkları evlerde yaşamaktaydılar. Genellikle sivil hayatta ve askeri hizmetlerde ya da ticaret ve el sanatlarıyla ilgili işlerde çalışan Çinli göçmenler, her bir şehirde farklı düzlemlerde Çin kasabaları (Earl of Dunmore, 1893: 287; Younghusband, 1904:257)³⁷ ortaya koydular. Bu kasabaların her biri, yerli halktan uzakta durmak için yapılmış toprak duvarlar ve derin hendeklerle çevriliydi. Bu durum askeri yetersizliklerinden ve aynı zamanda yerli halkın onlara beslediği nefretten dolayı güvenlik duygusunun azaldığı bir ortam hazırladı. Ayaklanma dönemlerinde Çinliler ortam sakinleşene kadar bu kasabaların içerisine kapanmaktaydılar.

³⁶ Bunlar yaklaşık olarak 610 cm çapında ve merkez noktasından 425 cm yüksekliğinde, bütünüyle yaklaşık 180 cm yüksekliğinde çeperle çevrili dairesel keçe çadırlardı.

³⁷ Bu tarz Çin kasabalarındaki evler ve yapılar bilindik Çin mimarisine göre inşa edilmiştir. Duvarların iç kısımları ejderha freskleriyle dekore edilmiştir.

Kasabalarda kentlerde ve yoğun nüfuslu bölgelerde, evler genellikle toplu halde, komşusunun duvarına bitişik olarak dizilmiştir. Bu evler, sokağın her iki yanına uzun sıralar halinde dizilmiş tek katlı evlerdi. Ancak diğer yandan ana caddeler üzerindeki bazı evler çift katlıydı. Kırsal kesimde evler birbirlerinden kopuk olarak inşa edilmiş durumdaydı ve bilindik bahçelere ve mısır tarlalarına sahipti (Valikhanoff, 1865:147-148). Nehir yataklarından toplanan loğ taşı; pişmemiş tuğlaların, yaklaşık altmış santim uzaklıktaki iki levha arasına yerleştirilen balçığın yapılmasında kullanılmaktaydı. Tüm açıklamalar bu toprak evlerin uygun birer pencerelerinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Her evin çatısındaki bir metre karelik, her yöne yaklaşık altmış santimlik (Forsyth, 1875:94) vantilatörler ışık ve havanın içeri girmesini sağlamaktaydılar. Çatılar çıtaların üzerine oturtulmuş ve sonra toprakla kapatılmış kavak kütüklerinden yapılmaktaydı. Birkaç cami ve medrese pişmiş tuğla ve süslü çinilerin kullanıldığı istisnalardı. Ancak daha zengin insanlar bahçelerinin ve kuyularının olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktaydı. Rus Orta Asyası'yla karşılaştırıldığında, Rus gezginlerden Kuropatkin'in açıklamalarına göre bunlar görünüş olarak çok daha fakirdi. O şöyle bir yorumda bulunmuştur: "Kaşgar'da yönetenlerin meskenleri fakirlik derecesinde sade bir görünüme sahipti." (Kuropatkin, 1882:35). Younghusband bir adım daha ileri gitmiş ve "toprak duvarlar, toprak evler ve toprak camiler" konusundaki sanıları vurgulamıştır. Ona göre Çin bölgesindeki Türkistan'da bulunan kasabaların sıkıcı tablosu değişmeyecekti. Ona göre "yerli kasabalar" topraktan yapılmış evler ve uyuşuk, sıkıcı bir değişmezlik görüntüsü ortaya koymaktaydı (Younghusband, 1904:257).

KIYAFET VE AKSESUAR

Diğer başka bölgelerde de olduğu üzere Çin bölgesindeki Türkistan'da da iklim ve ekonomik durum insanların giyim çeşitlerini ve elbiselerde kullanılan materyalleri belirlemekteydi. Genel anlamda halk giyimleri için gerekli olan yabancı kaynaklı maddeleri edinmek konusunda özgür olmaya çalışmaktaydı. Bu durum köylüler için daha çok geçerliydi. Çünkü onlar evlerinde çoğunlukla koyun postundan yapılmış ya da kalın pamuktan dokunmuş elbiseler giymekteydi. Ancak şehirde yaşayan zenginler veya makam sahipleri çoğunlukla ithal ve çeşitli pamuk veya ipek kumaşlardan yapılan renkli kıyafetler giymekteydi. Daha fakir insanlar yazın kalın pamuktan kışınsa keçeyle kaplanmış ya da kapitone pamuktan elbiseler, koyun postundan ceketler giymekteydi. Bunun aksine daha zengin olanlar yazın açık renk ince tülenden yapılmış, kışınsa sıcacık kürk ve kapitone ipek giymekteydiler. Gezginlerin açıklamalarına göre topuklu deri botlar da yaygın olarak

giyilmekteydi. Halk kışın ikiden altı kata kadar kıyafet hatta pantolonu bile iki kat giymekteydi. Erkeklerin başına taktıklarına gelince farklı tarzda şapkalar ve örtüler kullanılmaktaydı.

Çin'in Sincan'da 1877 sonrası egemenliği boyunca bütün yerli Müslüman memurlar çiğneme tütün kullanımını da zorunlu kılmaları yanında Çinlilere özgü resmi elbiseleri giymeye mecbur edildi. Sivil ve Çinli askeri personelin kıyafetleri bol mavi ipek ceket ve jüpon, yazlık mantar şapkası ya da kışlık domuz şapkasından (pork-pie hat) oluşan bir üniformaydı (Younghusband, 1904:149).

Kadın ve erkeklerin kıyafetlerinde küçük farklar vardı. Her iki cinsiyet de kalın pamuktan ya da ipekten bol gömlekler, bazen pamukla kaplanmış ya da kürkle sivriltilmiş pantolonlar, pamuk paltolar ve kürkten kabanlar giymekteydi. Ancak kadınların paltoları ayak bileklerine kadar uzanmaktaydı. Çin bölgesindeki Türkistan'da kadınlar az oranda örtünse de hepsi sırtlarına uzun beyaz bir örtü atmaktaydılar. Pantolonlarda, uçları nakışlı berelerde, göğüs kısmı nakışlı geceliklerde olduğu gibi nakışlı elbiselerin kullanımı kadınlarda oldukça yaygındı.

Süsleme konusunda ise kadınlar *zira* denen küpeler, *uzuc* denen yüzükler, altın ve gümüş bileklikler kullanmaktaydı (Forsyth, 1875:94). Robert Shaw da kadınları gümüş süslemeli bilekliklerle ve küpelerle görmüştür ancak altından yapılanlarına rastlamamıştır (Shaw, 1871:480). Kadınlar elbiselerinin önünde muhtemelen Çin etkisiyle dikişli düğmeler kullanırdı (Lansdell, 1893:107). Onlar aynı zamanda güzelliklerini arttırmak için kozmetik kullanımı konusunda Avrupalı hemcinslerini takip etmeye çalışmaktaydılar. Yaşlı kadınlar bile, açıklamalar bakılırsa, peruk giymekteydi. Kadınlar kaşlarını ve yanaklarını renkli pamuk gibi pazarda bulunan yöreye özgü ürünlerle boyamaktaydılar.

YEME-İÇME ALIŞKANLIKLARI

Çin bölgesindeki Türkistan'da insanlar, genellikle sıkı yemek yiyicilerdendi. Birçok yabancı gezgin yerel halkın bol bol yediği meyvelerin özellikle de kavun ve karpuzun bolluğuna şaşırmişti. Haftalık pazar kurulan günlerde erkek ve kadınlar fırınların -onların restoranları- bazı yemeklerini alabilmek için kalabalık oluşturmaktaydı. Uygurların yemek tercihleri ve yemek yapma biçimleri yerel yemekleri tadan tüm Avrupalı gezginlerin de damak tadına uygundu. Ancak durum gezginlerin gergin biçimde yedikleri Çin mutfağına ait yemekler için aynı değildi.

Buğday, pirinç, darı, arpa ve mısır halkın ambar yiyecekleriydi. Diğer yandan tarım yapılamayan bazı uzak bölgelerde insanların yeme alışkanlıkları genel şartlara göre uyum sağlamakta ve insanlar farklı yiyecekler yemeyi düşünmekteydi. Kırgız göçbeleri arada sırada koyun kesseler de günlük besinleri açısından süt, kaymak ve lora bel bağlamaktaydı (Younghusband, 1904:132). Keçi derisinden yapılmış bir pakette ekşimeye bırakılmış seyretilmiş kısırak sütüyle hazırlanan *kumis*in kullanımı Kırgızlar içerisinde özellikle yazın çok yaygındı. Landsdell'e göre Kırgız ve Kalmuklar tuğla çay, süt, un, tuz, darı ve bir dilim yağdan oluşan bir karışım hazırlamaktaydı (Landsdell, 1893:251). Benzer şekilde Lob halkı da yıl boyu balıkla beslenmekteydi (yazın taze kışın kurutulmuş halde). Balığa tek kattıkları şey ördek yumurtası, kamışların taze filizleri ve tuzdu (Hedin, 1898:907). Onlar taze balığı haşlamaya ve çorba veya eğer varsa çay içmeye alışmıştı (Prejevalsky: 1879:109). Pirinç, un ve koyun eti Lob Nur halkına yabancı besinlerdi.

Ülkenin yerleşik insanları et yeme konusunda doyumsuzdular. Yakup Bey zamanında sığan, kedi, köpek, eşek ve domuz eti yasaktı (Bellew: 1875: 206). Ancak sığır eti, koyun eti, at eti, deve, Tibet sığırı, yabani koyun, yabani geyik ve yabani antilop eti yenmekteydi. Av hayvanları arasındaki av kuşları ve diğer ender bulunanlar yalnızca hükümdar ve maiyetiyle sınırlandırılmıştı. At eti özellikle yönetici sınıfındakiler arasında oldukça lezzetli bir yemek olarak tanınmaktaydı.

Yarkent'te ekmeğin kalitesi derecede kaliteliydi. İngiliz gezgin ve diplomat T.D. Forsyth "dünyanın en güzel buğdayı burada yetişiyor." (Forsyth, 1887:83) demişti. Earl of Dunmore'a göre, ülkede yuvarlak toprak şeklinde, pide ekmeği, etli burgu ve rulo ekmeği gibi 4-5 çeşit farklı ekmeğin hazırlanmaktaydı. Ekmeğin kabuklarıyla sarılmış kısılmış koyun eti börekleri ahşaptan delikli tabakalara yerleştirildikten sonra buharla pişirilmekteydi. *Mantoo*, ülkedeki insanlar arasında en sevilen lezzetlerden biriydi ve fırınlarda sürekli satılmaktaydı. İyi pişirilmiş pirinç pilavı, koyun veya sığır eti ve baharatlardan oluşan *aş* ülkedeki popüler yemeklerdendi. Kısılmış koyun eti, pirinç ve koyun eti suyu birleşiminin yoğun bir çorbaya dönüştürülen ve kitleler tarafından tahta kaşıkla yenen *toopa* da bir diğer önemli yemektir. Kuropatkin'e göre, *toopa* kitlelerin günlük yemeğiydi (Kuropatkin, 1882:36). Aynı yazar marmelatın Çin etkisinin bir sonucu olarak ülke halkı tarafından tüketildiği yorumunu yapmıştır. Çin Bölge Amirleri ev sahipliğinde gerçekleşen partilerdeki yemekleri tadan Deasy'ye göre Çin yemekleri; ördek, domuz budu, deniz yosunu, mide, yumurta, nilüfer yaprağı, köpekbalığı yüzgeci, bambu kökü hamur işi, Çin patatesi, ve kızarmış domuzdan oluşmaktaydı (Deasy, 1901:292). Çin yemeklerinin bu birleşimleriyle karşılaştırılınca Türk

yemekleri her türlü meyveyle başlamakta ve art arda *mantoo*, *aş* ve *toopa* ile devam etmekteydi. Sonrasında marmelatlar, şekerleme ve tatlılar gelmekteydi. Tüm bunlar yeşil çay ya da nar suyuyla sona ermekteydi. Yeşil çayın şekersiz ve sütsüz içilmesi, Uygurlar arasında çok yaygındı (Forsyth, 1875:105) ve büyük miktarlarda içilmekteydi. *Şerbet*, kışın toplanan buzlardan yapılmakta ve yalnızca yazın içilmektedir (Shaw, 1871:46; Hedin, 1898:650).

GELENEKSEL EĞİTİM SİSTEMİ

Ağırlıklı olarak Müslüman olan ülkede, camilerin ve mabetlerin yanına eklenmiş medrese ve mekteplerden oluşan geleneksel Muhammeden sistemi ortaya çıkmıştır. Robert Shaw'a göre ilkokullar neredeyse tüm camilerin içine iliştirilmişti (Shaw, 1871:465). Kendisi sadece Yarkent'te yaklaşık 62 üniversite binası saymıştır (Shaw, 1897:6)³⁸. Bu okullarda, kızlar ve erkekler birlikte okumakta ve öğrenciler yalnızca Kur'an ayetlerini okuyup ezberlemekteydi. Gelişigüzel cinselliğin daha fazla olduğu şehirlerde taciz korkusundan dolayı on veya yirmi yaşından büyük kızlar aileleri tarafından medreselere gönderilmezdi. Ülkedeki üniversiteler gibi eğitim enstitüleri, dindar kişiler, asiller veya hükümdarlar tarafından çeşitli dönemlerde yaptırılmış yardımsever vakıflardı. Her bir bağışçı yapıyı araziye de bağışlayarak hizmete sunardı. Bedava araziler ve bazı durumlarda mağaza ve ev yapıları da bu üniversitelere eklenmekteydi. Bu üniversiteler, çalışanların masraflarının karşılanmasını ve kurumun ayakta durmasını sağlayan düzenli gelirlerle desteklenmekteydi. Üniversite; *ahund* (müdür), *mudarris* (öğretmen), *mutavalli* (idare memuru) ve *carub-kaş* (temizlikçi) gibi çalışanlardan oluşmaktaydı (Shaw, 1897:64). Tüm bu düzenlemelere rağmen eğitim kalitesi ve öğrencilerin okullara ve üniversitelere katılma oranı düşüktü. Shaw'ın hesaplarına göre, Yakup Bey zamanında 29 üniversitede yalnızca 400 öğrenci kendini eğitebildi (Shaw, 1897). Kızlar, eğitimde erkeklerin çok gerisinde kalmış durumdaydı.

Çok sayıda okul ve üniversiteye rağmen öğrencilerin eğitimleriyle ilgili düzenlemeler önemsenmemekteydi. Okullar alçak, havasız ve hiçbir eğitsel materyalin bulunmadığı toprak evlerden ibaretti. Mollalar öğrencilere Kur'an ayetlerini basit mekanik bir teknikle öğretmekteydi. Kur'an'ı ya da başka teolojik kitapları okumak dışında öğrenciler uygulayabilecekleri hiçbir bilgiyi öğrenmemekteydi. Kitap basımı ülkede bilinmediği için kitapçılar oldukça nadir bulunmaktaydı. Kaşgar'daki İslam üniversiteleri ülke içinde prestijli bir yere sahip olsa da Buhara ve Semerkant'la karşılaştırılması bile mümkün değildi. Yakup Bey de dahil olmak üzere Müslüman hükümdarlar, halkın genel entelektüel gelişimini yok

³⁸ Bunlar dışında, yaklaşık 400 gümüş yambuluk (yaklaşık 6800 pound sterlin) toplam gelire sahip olan yalnız 29 tanesi işlev görmektedir.

sayarak İslam'ın öğretilmesi konusunda baskı uyguladı. 19. yüzyılın çoğunluğunda ülkeyi yöneten Çin, Müslüman vatandaşlarından eğitimin modern ışığını esirgedi. Çinli yönetici hiyerarşisi de bu yerel dili, edebiyatı ve gelenekleri öğrenmek için çaba harcamadı. Yerli Çinli vatandaşlara göre yerel Çin yöneticileri, çoğunlukla kitlelerin zararına gücü kötüye kullanma ve yolsuzluğa odaklanmışlardı. 1878'de Çin bölgesindeki Türkistan'ın başına geçen Çinli General Tso Tsung Tang, Çinli yönetim sınıfı ve Müslüman kitleler arasındaki derin uçurumu kapatmak için modern Çin eğitim sistemini bölgede uygulamanın önemini vurguladı. Tang şöyle demişti: “Müslüman gençler Konfüçyüs öğretilerine ve sivil sınav vermeye ilgi duyduklarında Müslümanları yola getirecek olan altyapı oluşmuş olacak.” (Hague'den aktaran Chu, 1966:121). Ancak Tso Tsung Tang'ın, Çin çocukların Çin dili, edebiyatı ve Konfüçyüs öğretilerini çalışabilecekleri ücretsiz okulların tanıtımını yapma planı 1884'ten sonra, kendinden sonra gelenler tarafından takip edilmedi (Nung, 1963:115). Dinle alakalı olsun ya da olmasın edebiyat üretimi, Muhammeden döneminde düşük bir düzeydeydi ve bu durum günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır (Stein, 1901:142).

SUÇ VE CEZA UYGULAMALARI

Pastoral göçebeler ve yerleşik tarımcılar da dahil olmak üzere Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan halk; hırsızlık, gasp, intihar ve adam öldürme gibi suçların işlenmesine karşıydı. Bu dönemde neredeyse tüm yabancı gezginler, yaşam doyumu ve ülkenin refahının normal şartlarda güvende olduğunu bildirmişti. Bir gezginin bavulu ya da tüccarın malı varış yerine yerel karavan elemanları tarafından engebeli çöller ve zorlu dağlardaki تنها ve bilinmeyen noktalardan geçtikten sonra güvenli şekilde varmaktaydı. Buna rağmen mal sahiplerinin mallarını taşıyanların idaresine teslim edip karavanın arkasında kaldığı veya önden gittiği durumlar da yaşanmaktaydı. Bununla beraber her türlü durumda kısa yargılamalar adaletin açığa çıkma sürecini belirlese de ülkede ortaya çıkan herhangi bir suç eylemiyle bölgenin kanunları aracılığıyla baş edilmekteydi. Normalde en medeni ülkelerde olabilecek yazılı dilekçeleri, karşı tarafın savlarını ya da tanıkların ifadelerini kaydetme sistemi bu bölgede yoktu. Yakup Bey'in saltanatı döneminde cezalandırmalar diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi şeriata göre temellendirilmekteydi (Forsyth, 1975:100). Çin yönetimi altında çeşitli tarzdaki suçlara farklı baş etme yöntemleri ortaya çıktı. Çin, İslami *şeriata* şöyle ya da böyle bağlı olan hukuk yargılamalarına müdahale etmedi.

Yakup Bey, hafif suçlarla ilgilenmeleri için *kadılar* ya da dini yargıçları her bir şehre atadı. Daha ciddi suçlarla, idam emrini vermek için Dadhwah ya da Yarkent valisinin onayını almak durumunda olan Kadı Kalan ya da Yarkent başhakimi tarafından baş edilmekteydi.

Bununla birlikte başkent olan Kaşgar'da Yakup Bey zamanında padişah her türlü durumdan haberdar oldu (Shaw, 1871:466). Yakup Bey döneminde 10 rupiden az hırsızlık yapanlar, şiddete başvuranlar; kemerle dövme cezası almaktaydı. Kendisine iki hak verildikten sonra eğer üçüncü hırsızlığını gerçekleştirdiği hükmüne varılırsa elleri kesilmekteydi. Canilik en büyük cezayı almaktaydı. Bu ceza, pazar kurulan günlerde halk arasında boğazın kesilmesi idi. Zina durumunda kurallara bağlanmış bir recim uygulanmaktaydı (Forsyth, 1875:102).

Çinli yöneticilerin Sincan'daki insanlar arasında ahlak standardını düşüren bu tür suçlar karşısında gevşek davrandıkları görülmektedir. Suçluları hapse atmak yerine Çinliler, suçlunun hareketini kısıtlamak gibi yöntemler geliştirdi. Nadiren uygulansa da cinayet için idam cezası kurallara bağlandı. Bölge hakimi (amban) sadece küçük davaları karara bağlamaktaydı. Sadece Kaşgar ve Gulca *Taotaileri* (valileri), *futai* (vali naibi) tarafından onaylanmak zorunda olan idam kararını verebilmekteydi. Üstelik işlenmiş cinayet yargılama yetkisi içindeki her bir Amban, Kaşgar veya Gulca'daki Futai'ye sekiz yambuluk, Taotai'ye dört yambuluk bir ödeme yapmak zorundaydı (Deasy, 1901:334). Bu karşılık kaymakamların kendi yetki alanlarındaki cinayetleri rapor etme konusunda caydırıcı bir etkendi.

Mahkumlar hapiste değilse de, ellerinde ağır demir parmaklıklar ve boynundan tahtadan tasma kemeri taşımaktaydı³⁹. *Cangü* (cangue) diye adlandırılan tasmada hükümlünün ismi, meskeni ve suçu yazmaktaydı. Bu yaygın olarak kullanılan tasmalar, kişinin kendini beslemesini engellemek içindi. Çin bölgesindeki Türkistan'ı ziyarete gelen (1852) Keşmirli Ahmet Şah Nakşibendi, *cangü* takanların dinlenmesi ve uyuması için yapılmış hücrelerin varlığından söz etmiştir (Nakshbendi, 1846:383) Shaw'a göre, Çinliler biçkiyle hırsızların tabanını açmış, yaralarını tuzla doldurup tekrar dikmiştir. O aynı zamanda hırsızın her bir parmağına çakılan tahtadan çivilerden de bahsetmiştir (Shaw, 1871:317). Lansdell Çinlilerin uyguladığı başka cezalandırma yöntemlerinden bahsetmiştir. Çeşitli boylarda ve ağırlıklarda sopalar suçluların kalçalarına vurmaya yaramaktaydı. Sopanın büyüklüğü, ağırlığı ve sopayla vurma adedi işlenen suçun türüne göre değişiklik göstermekteydi. Bir metrekare ve yaklaşık 2 metre uzunluğundaki kafes suçluları asmak içindi. Deri tokat atıcılar ise itaatsiz kadınların yüzüne vurmak içindi. Parmakların arasına konan çubuklar ve bu çubukların

³⁹ Mahkumlara ceza vermek için uygulanan en yaygın Çin yöntemi, yüz librelik demir bir çubuğu mahkumun boynuna veya ayak bileğine bağladıktan veya 2.5 fit karelik tahta bir tasma (tahta boyunduruk) yerleştirdikten sonra 20-30 librelik bir ağırlıkla mahkumun boynuna baskı uygulamaktır.

vidalarla sıkıştırılması işkencesi demek olan Çinli parmak vidası ya da parmak işkencesi yöntemi de kullanılmaktaydı. Tüm bu işkencelerin ötesinde, Lansdell üç adet başka cezalandırma yönteminden de bahsetmiştir: (a) birden dört buçuk yıla kadar zorunlu göç, (b) suçlunun, evinden 1000 ile 2000 km arası uzaklıkta bir yere daimi göçü (c) idam (Lansdell, 1893:196).

Forsyth'e göre, Kalmukların cezalandırılması için ayrı kanunlar bulunmaktaydı. En büyük ceza caniler içindi ancak yine de bu ölenin mirasçısına nakit para yahut sığır gibi malların bağışlanmasıyla hafiflemekteydi. Kan dökmek için idam sırasında bıçak tercih edilmemekteydi. Gözleri bağlı canileri yüksek bir kayalıktan atmak idamın en yaygın biçimiydi. Zina, Kalmuklar arasında bir suç olarak düşünülmemekteydi. Bunun yerine hırsızlık onlar için iğrenç bir suçtu (Forsyth, 1875:481).

Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan halk genellikle barışseverdi ancak az da olsa hırsızlık ve zina onlar arasında da tıpkı diğer toplumlarda olduğu gibi bulunmaktaydı. Yakup Bey'in yönetimi zorbacaydı ve bu dönemde bilinen bir kanun ve adalet sistemi yoktu. Onun halkı da tıpkı köleleri gibi boyun eğerek ve itaatkarca yaşamaktaydı (Bellew, 1875:301). Hareket özgürlüğü kısıtlanmış durumdaydı ve yargı kısa duruşmalarda sonra genellikle kısasa kısas kuralıyla karara bağlanmaktaydı. Bu durumun aksine Çin yönetimi altında halk günlük etkinliklerindeki özgürlüklerinin keyfini çıkarmaktaydı. Kadı elinde kırbaçla örtünmemiş kadınları paylamak veya ibadet edenlere yardıma bulunmak istemeyen isteksiz Müslümanları zorlamak için sokaklarda gezmezdi. Halk benzer biçimde genelevlere girmekte serbestti. İdam cezasına nadiren başvurulmaktaydı.

TOPLUMSAL İSTİSMAR

Çin bölgesindeki Türkistan'daki halkın zihnine gelinin ailesi tarafından talep edilen yüklü meblağlarda çeyizler, gelişigüzel cinsellik, uyuşturucu kullanımı, rüşvet ve en üstten alt kesime kadar yönetici tabakasının arasındaki yolsuzluklar gibi birçok toplumsal istismar aşılınmış durumdaydı.

ÇEYİZ

Nüfus çoğunluğunu oluşturan Uygurlar, Kırgızlar ve Sarıkollular arasında evlilikler İslami *şeriat*a göre gerçekleşmekteydi. Aileler çocuklarını genellikle çocukluk döneminde nişanlar ancak düğün ergenlik döneminden önce gerçekleşmezdi. Diğer yandan gelinin ailesine verilecek olan ve iki tarafı da tatmin eden çeyiz anlaşması; Kırgız göçebeler, Şii Sarıkollular ve Uygur Türkleri için bir evlenme akdinin önkoşuluydu. Kız için mehri belirlemek ve kıza

kıyafet ve kumaş gibi gelin eşyaları, nakit veya benzeri türden çeyizler, talebe göre damat tarafından gelinin anne babasına verilmekteydi. Gelin almanın Kırgız erkekleri için çok pahalı olduğu belirtilmiştir (Earl of Dunmore, 1893:120; Hedin, 1898:420). Forsyth'e göre iki taraf hangi tutarı kabul ederse etsin tutar kıyafet ve büyükbaş hayvan olarak ödenmekteydi. Ancak bu kıyafet ve büyükbaşlar en mükemmel cinsten olmak zorundaydı. Daha zengin tabakadan olanlarsa daha fazla miktarlarda ve çok çeşitli türden mükemmel olanları almak durumundaydı (Forsyth, 1875:60). Budist Kalmuklar arasında da gelinin anne-babasının kıyafetlerinin yanı sıra koyun, büyükbaş ve at gibi çeyiz talepleri de bulunmaktaydı. Her durumda, çeyizin tutarı gelinin gençliğine ve güzelliğine göre aynı zamanda iki tarafın refah durumuna göre belirlenmekteydi. Bu çeyiz uygulaması fakir ama güzel bir gelinin sıklıkla zengin fakat yaşlı bir damada gitmesiyle sonuçlanmaktaydı.

Sıradan köylüler ve göçebeler ve aynı zamanda Şii Sarıkollular sadece bir kez evlenseler de daha zengin veya yönetici kesimden insanlar aynı anda birden fazla kadınla evlenebilmekteydi. Ayrılma olaylarıyla kasaba ve şehirlerde, kırsal kesimlerden daha sık karşılaşılmaktaydı.

CİNSEL İSTİSMAR

19. yüzyılda ülkeyi ziyaret eden tüm yabancılar, Budist Kalmuklar da dahil olmak üzere Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan yerliler, göçmen Çinliler ve Müslüman Uygurlar arasında cinsel istismarın yaygınlığını fark etmiştiler. Erkeklerin doğal olarak çokeşliliği uygulaması kabul edilmişken kadınlar da kendilerini yaşamları boyunca tek bir eşle sınırlamamaktaydı. Genelevleri kapatmış ve fuhşu bastırmış olan Yakup Bey kendisi iyi bir örnek oluşturmadı ve yaklaşık 300 kadından oluşan bir harem kurdu (Forsyth, 1875:411). Yalnızca Şiiler arasında caiz görülen ve anlaşmaya varılmış bir tutar ödenerek bir geceden birkaç yıla kadar süren evlilik sözleşmesi demek olan *Muta* evlilik sistemi (Earl of Dunmore, 1893:46)⁴⁰ aslına bakılırsa diğer Sünni Müslümanlar, Çinli bürokratlar, tüccar sınıfı ve gezginler tarafından da gerçekleştirilmekteydi. Müslüman Maralbaş Dolonları eşlerini misafir ve gezginlerin emrine hazır bulundurmaktaydı (Forsyth, 1875:53; Lansdell, 1893:424). Lopmanlar arasında da, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde erkekler ve kızların nehir kıyısı boyunca bir yarış etkinliğinden sonra kendilerine bir geceliğine eş seçtikleri ilginç bir gelenek bulunmaktaydı (Forsyth, 1875:53). Budist Kalmuklar arasında *callab* denilen her zaman yaygın bir fuhuş vardı (Forsyth, 1875:49).1873'te Forsyth önderliğinde Britanya misyonuna eşlik eden Dr. Bellow Kaşgar bölgesinde tüccarlarla, gezginlerle veya herhangi

⁴⁰ Genel anlamda, Sarıkollu Şiiler büyük kasaba ve şehirlerde yaşayan Sünni dindışlarına tam zıt bir anlayışla, böylesine çokeşli evlilikleri tercih etmemiş; tek eşle yetinmişlerdir. Kocasının ölümü durumunda, Sarıkollu dul kadın bir yıllık matem sürecinin ardından tekrar evlenirdi.

biriyle uzun veya kısa süreli anlaşmalar yapan bir ‘çuçan’ın (chaucan) bulunduğundan bahsetmişti (Bellew, 1875:384).

Özellikle Kaşgar ve Hotan’daki kasabalar kadınların erkeklere göre sırasıyla 6’ya 1 ve 5’e 4 oranla daha fazla olmasından dolayı rastgele cinsel ilişkiye giren kadınlardan bahsedilmektedir (Lansdell, 1893:409). Yarkent’teki durum da benzerdi. Britanyalı bir tanık “Yarkent’te hayatları boyunca bir kez evlenen bir kadın veya erkek bulmak imkansızdır. Kadınların çoğunun hayatlarında yaklaşık 30-40 eşi vardır. Aynı anda 4 taneden fazla olmamak kaydıyla erkeklerin de birçok eşi vardır. En saygın insanların veya Ortodoksların bile 8-12 arası karısı bulunur.” demiştir (Earl of Dunmore, 1893:335). Earl of Dunmore’a göre, sivil veya asker neredeyse her Çinli, yerli eşlere sahipti ve diğer bir bölge veya istasyona transferleri arifesinde kızlarını ve eşlerini memurların, askerlerin rahatlamaları için satmaya hazırdılar (Earl of Dunmore, 1893:328-339; Rafiq Khan, 1963: 21) Yakup Bey döneminde bile ülkede, cüzi bir ücret ya da bir tena karşılığında kadından boşanma belgesi almak gibi sıra dışı boşanma biçimleri vardı (Forsyth, 1875:85). Bundan dolayı insanlar Yakup Bey’in kısıtlamalarından *çuçan* ve *callab* müesseseleri sayesinde kurtulabilmekteydi. İnsanlar Çin yönetimi altında özellikle şehirlerde ve ticaret merkezlerinde ahlaki çöküntüye uğramaktaydı. Yakup Bey, döneminde boşanmanın kolay olması ve İslam tarafından izin verilen muta ve çokeşlilik sistemi sebebiyle bu ahlaki bozulmayı düzeltmedi. Bu şekildeki rastgele cinsel ilişkide bulunma yöntemleri kırsal kesim insanlarını etkilemediği için bu uygulamaların Çinli yönetici sınıfının keyfiyetinden dolayı şehir ve kasabalarda ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Kaşgar, Yarkent ve Hotan’daki bu ticaret merkezlerinin kozmopolit karakteri de sosyal yozlaşmada rol oynadı.

UYUŞTURUCU KULLANIMI

Çin bölgesindeki Türkistan’da yaşayan yerleşik halk afyon ve esrara bağımlıydı. Bu uyuşturucuların kullanımı Çin yönetimi boyunca rağbetliydi. Yakup Bey kendi bölgesinde alkol kullanımını yasaklamasına rağmen (Bellew, 1875:329) afyon, esrar, tütün ve enfiyeye herhangi bir kısıtlama getirmedi. Esrar; Yarkent, Kargalık ve Altı-Şehir bölgesindeki diğer alanlarda üretilmeye devam etti. Afyon, ahlak bozucu boyutta *çaras* tüketen yerlilerden ziyade Çinliler tarafından yenmekte ve duman halinde içilmekteydi. Lansdell, Dr. Seeland, Kaşgar’da çalışan insanların yarısının farklı türden çaras kullandıklarını ve kadınların %80’inin şekerlemelerinde çaras yediklerini alıntılamıştır (Lansdell, 1893:408). Çaras ve afyon dışında aynı zamanda banotu, tatula ve kargabüken kullanımından da bahsedilmiştir (Lansdell, 1893:409). Çinli askerler afyonu fiziksel görünüşlerini bozacak derece çok

kullanmaktaydı. Oldukça ilginçtir ki Çinli askerler komutalarındaki askerlere, kendilerine mal olandan daha fazla ücret karşılığında afyon satmaktaydı. Borç askerlerin aylık maaşlarından kesilmekteydi (Deasy, 1901:350). Farklı kasaba ve şehirlerde müstakil, basık ve karanlık, yerlere yastıklar dizilmiş, her bir yastığında yanında titrek ışıkların yandığı odalar bulunmaktaydı. Bunlar özellikle çaras ve afyon içildiğinin göstergesiydi.

YÖNETİM SINIFINDAKİ YOLSUZLUKLAR

Çin bölgesindeki Türkistan'da yaşayan barışsever, okuma yazması olmayan ve cahil halk; her biri kendi cebini doldurmanın peşinde olan ve nüfusun gerçek ihtiyaçlarını görmezden gelen yabancı Çinli memurlar ve yerli beyler tarafından korunmadı. Yoksul halktan olağan vergi yükümlülüklerine ek olarak denetçinin takdirine bağlı olarak pek çok usulsüz kesinti de yapılmaktaydı. Zenginler memurları rüşvetle besledikten sonra onlara dokunan olmazken yoksul halk devletin hazinesini ve pek çok memurun cebini doldurmak zorundaydı. Sorun Çinli *ambanların* kendilerini atayacak yetkililere yüksek meblağlar ödeyerek çeşitli bölgelere atanmak için seçim yapmalarıyla daha da vahim bir hal aldı. Ambanlar böylece kendi emirlerindeki memurları ele verdi ve böylece bir dalkavuklar zinciri ortaya çıktı. Bu durumsa en çok yoksul Uygurları etkiledi. Bu dönemde adalet satılığa bile çıkarıldı. Tüm Çinli memurların ofislerinde yerel tercümanlar bulunmaktaydı. Onların görevi okumak, açıklamak ve memurları ilgilendiren önemli kararlar hakkındaki durumları bu Çinli memurlara sunmaktı. Bu tercümanlar ancak ve ancak rüşvet aldıklarında insanların şikayetlerini Çinli yönetici kesime iletmekteydi. Yönetim standartları öylesine düşmekteydi ki arazi sulamak için gereken su bile daha yüksek mertebedeki yöneticiler bir yana yalnızca *mirabın* tekelindeydi. Çinli yönetici sınıfı her üç yılda bir başka bölgelere tayin edildiği için bu kısa süre boyunca elde edebildikleri kadar altın veya mala denk gelecek biçimde vergiyi cebine indirmeye çalışmaktaydı.

Rüşvet, zulüm ve yolsuzluk yalnızca sivil yöneticilerde değil aynı zamanda askeri personel arasında da yükselişti. Teetay (teetai) veya Kaşgar yerlisi subaylar ordunu idamesi için aldıkları ödeneklerinin neredeyse yarısını kendilerine tahsis etmekteydi. Önce kendi ceplerini doldurduktan sonra geriye kalan ödeneği idaresinde bulunan askeri birliklere dağıtmaktaydı (Deasy, 1901:349). Aynı yöntem bu birlikler tarafından da izlenmekte ve böylece ordunun gücü en alt seviyeye inmekteydi. Yüksek kademedeki subayların denetiminden hemen önce ilgili askeri birliklerin başları apar topar pazardaki başıboş adamları toplamakta, geçit töreni için sıraya dizmekte ve noksanları geçici biçimde kapatmaktaydı.

SONUÇ

1. Kanlı Hoca isyanları ve Çin tarafından gerçekleştirilen misilleme niteliğinde ve cezalandırıcı seferler, 19. yüzyıl Sincan'ındaki baskın özellikler Sincan'ın üretim gücüne zarar vermiştir.
2. Halk genellikle Hoca isyanlarına katılmamıştır. Halkın bu farklı davranışının altında din kardeşleri döneminde de ülkenin ekonomik durumunun aynı kalması yatmaktadır. Mançu yüksek memurlarının Hocaların varislerinin yerini alması da köylüler, zanaatkarlar ve tüccarlar için ekonomik açıdan ani bir rahatlama getirmemiştir.
3. Hocaların Cihangir, Yusuf ve Veli Han Tora liderliğindeki kısa yönetimi döneminde ülke anarşik koşullardan dolayı mağdurdu. Yakup Bey katı kanunları ve düzeni dayatmış, krallığını despotik ve teokratik bir devlet haline dönüştürmüştür. Bu dönemde Yakup Bey'in Andicanlı ve Hokanlı bazı takipçileri, Çinli bölge valilerinin ve Dadhwahların yerine geçmişlerse de halkı sömüren gelir toplama sistemi değişmemiştir.
4. Ülkenin Çin tarafından 1878'de tekrar işgal edilmesiyle Sincan'daki Mançu yönetimi (sivil ve askeri) bu dönemde Çin'deki bürokratik sistemi baştanbaşa tembelleştiren genel geçer yolsuzluğun dışında kalmamıştır. Bu sorun, Çin'in yetersizliklerinden, dürüst olamamalarından veya başka sebeplerden dolayı istemediği yüksek memurları Sincan'a sürmesiyle daha vahim bir hal aldı. Çinli memurlar bir makamdaki kısa süren görevlerinden sonra nakledildikleri için daha alt düzey bir yönetim kademesi oluşturan yerli beyler sıklıkla onların makamlarını hayat boyu elinde tutardı. Bu yerel memurların yolsuzluk ve dolandırıcılığı halkın asıl şikayetçi oldukları konuydu.
5. Tam anlamıyla iki bölge arasındaki iletişim kopukluğu ve Taklamakan Çölü'nün Sincan'la Çin arasına girmesi, Sincan karayolu ticaretinin Çin'den ziyade Rusya ve Hindistan'la daha hızlı gelişmesinde itici bir güç olmuştur. Bu etken yerel askeri ve bürokratik zümrenin merkezi yönetimden bağımsız hareket edebilmesine de sebep olmuştur.
6. Dar tarım alanlarına rağmen yiyecek ve meyveler, nüfusun seyrekliği sebebiyle ucuz ve boldu. Hindistan pazarındaki yüksek esrar talebi, insanları Tarım Havzası'nda geniş ölçüde esrar üretmek konusunda cesaretlendirmiştir.
7. Yüksek hammadde ihracatı, yerel pazarda mal fiyatlarının sürekli artmasıyla sonuçlanmış, bundan dolayı mallar yoksul halkın eline geçmeden iade

edilmiştir. Rusya ve Hindistan'dan Sincan'a yapılan yüksek kapsamlı pamuk ve ipek ithalatı, yeli pamuk ve ipek dokumacılığı endüstrisini gelişiminin önüne geçmiştir. Buna karşın 19. yüzyılın sonuna doğru boyama teknikleri pamuk üreticileri tarafından kazanç getirecek şekilde geliştirilmiştir. Bu zamanlara kadar ülkenin Hindistan'dan aldığı deri ve işlenmiş deriye olan bağımlılığını azaltan yerel sepicilik yaygınlaşmıştır. Rus Orta Asyası'ndan ithal edilen daha kaliteli ipek tohumlarından ve Rus tüccarıyla üreticilerinden edindikleri teknik bilgilerden yerli ipek sanayisi de faydalanmıştır.

8. Teknik eğitim ve yerel üreticileri desteklemekle ilgili hükümet düzenlemelerinin, yerel ve Hintli tefecilerin yüksek faiz uygulaması, ithal mallara göre yerli mallardan alınan daha yüksek oranda vergiler yalnızca ülkedeki dış ticaretin gelişmesi ve iç ticaretin zarara uğraması sonucunu doğurmuştur. Bu olumsuz etmenlere rağmen, asıl olarak küçük ölçekli çiftçiliği yerli üretimle birleştiren toplum yapısından dolayı ev içi küçük ölçekli üretim sanayii hayatta kalabilmiştir.
9. Bu dönemde hükümetteki birkaç değişikliğe rağmen vergi kapsamı genellikle aynı kalmıştır. Çin yönetiminin arazilerden alınan onda birlik sistemi değiştirmemesine rağmen yerel bürokratların keyfi ve yolsuzca kesintiler yapması sebebiyle tarım ve ticaretten alınan vergiler daha fazlaydı. Sivil ve askeri personelin masrafları her ne kadar merkezi yönetim tarafından karşılsa da bu Çinli ve yerli bürokratları zengin edenler yerel çiftçiler ve çobanlardı. Ancak yine de Çin, halkın bir isyana sürüklenecek kadar sıkıştırılmasının da önüne geçmeye çalışıyordu. Çin, ilgili grupların ve alt-grupların beyleri ve hakimlerine bu sabit ücretleri toplama işini yükleyerek bu yerli memurları direkt olarak sorumlu göstermeden halktan haraç kesme işinde faydalı bir araç olarak kullanmaktaydı. Herhangi bir isyan veya ihtilaf durumda halkın öfkesi yerli memurların günah keçisi ilan edilmesiyle kolayca dindirilmekteydi.
10. Uygurlar milli bir şuurdan bariz şekilde yoksundu. Onlar çağdışı ve kendi kendilerine yeten sayısız vaha yerlileri arasında soyutlanmıştı. Her bir vaha, gerçekte kendi başkenti, küçük kasabaları, kırsal yerleşimleri, takas usulü ticaretin gerçekleştiği pazarları, ayrı bölgesel yönetimleri olan küçük devletlerdi. Böylece bu vahalar kendi benliklerini koruyabilmekteydi. Bu yerleşimlerdeki sosyal bölünmüşlük, ezici rejimlere karşı tek bir cephede birleşmeyi engellemiştir.

Halk zamanla korkak ve koyun gibi uysal bir hal alarak kendilerine yapılan saldırılar karşı koymak için bile birleşememiştir.

11. Çinli yöneticiler, bölgedeki zayıf otoritelerini devam ettirebilmek için halkın bir kesimini diğerine karşı kullandığı bilinçli bir politikaya başvurdu. Dolayısıyla Hocalara bağlı olan ve halk arasında başı çeken Ak Tagluklara karşı yine Hocalara bağlı Kara Tagluk kesimine pek çok destek verildi. Benzer şekilde Hami ve Turfan önderleriyle sadakatleri konusunda özel bir anlaşmaya vardılar. Mançular yerli Müslümanların dini duyarlılıklarını ciddi biçimde rahatsız etmeden Hocalar zamanında idari ve manevi otoritenin nimetlerinden faydalanan yerel ruhban sınıfını ellerinde tutmuştur. Çin, kendileri açısından yerel nüfustan soyutlanma politikası izlemiştir. Çinli tüccar, esnaf, asker ve memurlar kendilerini toprak evlerden oluşan küçük kasabalara kapatarak yerli halkla doğrudan bir ilişki içine girmek istememiştir.
12. Seyrek nüfustaki ayrışma ve havanın kuruluşu salgın ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemiştir. Halk arasındaki gelişigüzel cinsellik alışkanlığı, uygun tıbbi olanaklarının olmaması, çamurlu su depolarının yaygın olması, tozla kaplı dar yollar ve sokaklara rağmen bunların bir sonucu olarak normal koşullarda yaşanabilecek sorunlara sık rastlanmazdı.
13. Kendi yetki alanlarında otoritelerini sürdüren yerli beylerin, liderlerin, prenslerin ve önde gelenlerin altında bulunan ve ülkenin yönetim sınıfında yüksek bir tabaka oluşturmuş olan yabancı Çinliler ve Hokand'dan gelen Hoca göçmenleri; yerli ve gelenekçi Uygur, Kırgız ve Kalmuk alt bürokrat sınıfını makamlarından etmemiştir. Yerel Hoca sınıfının yanı sıra bu yerli memurlar, kendi makamlarını çok eski zamanlardan o döneme kadar gelen atalarından miras olarak almış ve genellikle merkezi hükümet değişikliklerine rağmen ayakta kalabilmişti. Birçoğu, bürokratik yapılarını sağlamlaştırmak ve Uygur toplumunu tek başına kontrol edebilmek için birbirlerini yok edecek sürtüşmelerin içine girmiştir.
14. Hem halk ve hem yöneticiler ülkedeki eğitim desteği, sağlık standartları, tarım, sanayi ve ticaret konusunda kayıtsızdı. Nüfusun seyrekliği, yiyeceklere kolay ve ucuz yoldan ulaşım, rekabet eksikliği; yemek ve çay içme konusunda iştahlı, keyif düşkün, müzik ve dansı, hacca gitmeyi, haftalık pazarlara ve panayırlara katılmayı alışkanlık haline getirmiş Uygurlar arasında sanayinin ve girişimciliğin eksikliğine yol açmıştır. 19. yüzyılda Çin bölgesindeki Türkistan'da durgun ve

sönük bir karakter sergileyen toplum ve ekonomi, çağ dışı, tarıma bağlı ve kır yaşayışına sahip olsa da halinden memnundu.

Kaynaklar

- Aitchinson, C.U. (1909) *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*. Calcutta, C.:9.
- Alder, G.J (1963). *British India's Northern Frontier 1865-95*. Londra: Longman for the Royal Commonwealth Society.
- Bellew, H. W. (1875). *Kashmir and Kashghar: A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashghar in 1873-74*. Londra: Trübner & Co.
- Bellew, H. W. (1923). *The History of Káshgharia*. Calcutta.
- Carey, A.D. (1885). Report on A Trip Round Chinese Turkestan and Northern Tibet in 1885-1887. *Royal Geographical Society*. 3. 16-57.
- Chu, W.D. (1966). *The Moslem Rebellion in Northwest China, 1862-1878*. Paris: Mouton & Co.
- Deasy, H.H.P. (1901). *In Tibet and Chinese Turkestan*. Londra: T. Fisher Unwin.
- Forsyth, T.D. (1970). *Memorandum of Trade with Central Asia*. Calcutta.
- Forsyth, T.D. (1875). *Report on a Mission to Yarkand in 1873*. Calcutta.
- Forsyth T.D. (1987), *Autobiography and Reminiscences*, (Ed. E. Forsyth), Londra: R.Bentley.
- Hedin, S. (1898). *Through Asia*. Londra: Methuen & Co.
- Henderson G., 1873. *From Lahore to Yarkand*. Londra: L. Reeve.
- Hsieh, C. M. (1973). *Atlas of China*. New York: McGraw-Hill.
- Kuropatkin, A.N (1882). *Kashgaria: Eastern or Chinese Turkistan; Historical and Geographical Sketch of the Country, its Military Strength, Industries, and Trade*. (İngilizce'ye çev. W.E. Gowan). Calcutta.
- Kuznetsov, V.S. (1962). Tsin Administration in Xinjiang in the First Half of the Nineteenth Century, *Central Asian Review*. 10-3. 271-284.
- Lansdell, H. (1893). *Chinese Central Asia*. Londra: Sampson Low.

- Lattimore, O. (1950). *Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China and Russia*. Boston: Little.
- Lattimore, O. (1962). Chinese Turkestan. *Studies in Frontier History: Collected Papers 1928-58*. 183-200.
- Macarthey, G. (1909, Mart). *Eastern Turkestan: The Chinese Rulers Over an Alien Race*. Proceeding of the Central Asian Society. Londra.
- Murray, C.A (The Earl of Dunmore) (1893). *The Pamirs: Being a Narrative of a Year's Expedition on Horseback and on Foot through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary and Russian Central Asia: Volume 1*. Londra: John Murray.
- Nakshbendi, Ahmad Shah (1846). "Route from Kashmir via Ladakh to Yarkand", *Journal of Royal the Asiatic Society*, 12, 372-385.
- Nung, Li Chen (1963) *Political History of China 1840-88*, (Ed. ve çev. Ssu Yu Teng ve J. Ingalls). New York: Standford Press.
- Prejevalsky N. (1879). *From Kulja Across the Tien Shan to Lob Nor*. (Çev. Delmar Morgan) Londra: Sompson Low.
- Rafiq Khan. M. (1963). *Islam in China*, Delhi: National Academy.
- Shabad, T. (1972). *China's Changing Map*. Londra: Praeger.
- Shaw, R. (1871). *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar*. Londra: John Murray.
- Shaw, R. (1897). The History of the Khojas of Eastern Turkestan. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*. 66 (1), Calcutta.
- Sladkovsky M.J. (1981). *The Long Road; Sino-Russian Economic Contracts from Earliest Times to 1917*. Moskova: Progress Publishers.
- Stein A. (1901). *Ancient Khotan*. Oxford: Oxford Press.
- Stein A. (1910). "Note on Buddhist Local Worship in Mohammadan Central Asia". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 839-845.
- Tikhvinsky, S.L. (1983). *Modern History Of China*. Moskova: Progress.
- Tregar, T.R. (1966). *Geography of China*. Londra: University of London Press.
- Toru, S. (1978). Kashgaria. *Acta Asiatica*. 34. 61-78.

Valikhanoff, *The Russians in Central Asia* (İngilizceye çev. John Michell, Robert Michell). Londra: Edward Stanford.

Younghusband, F.E. (1904). *The Heart of A Continent*. Londra: Charles Scribner's Sons.